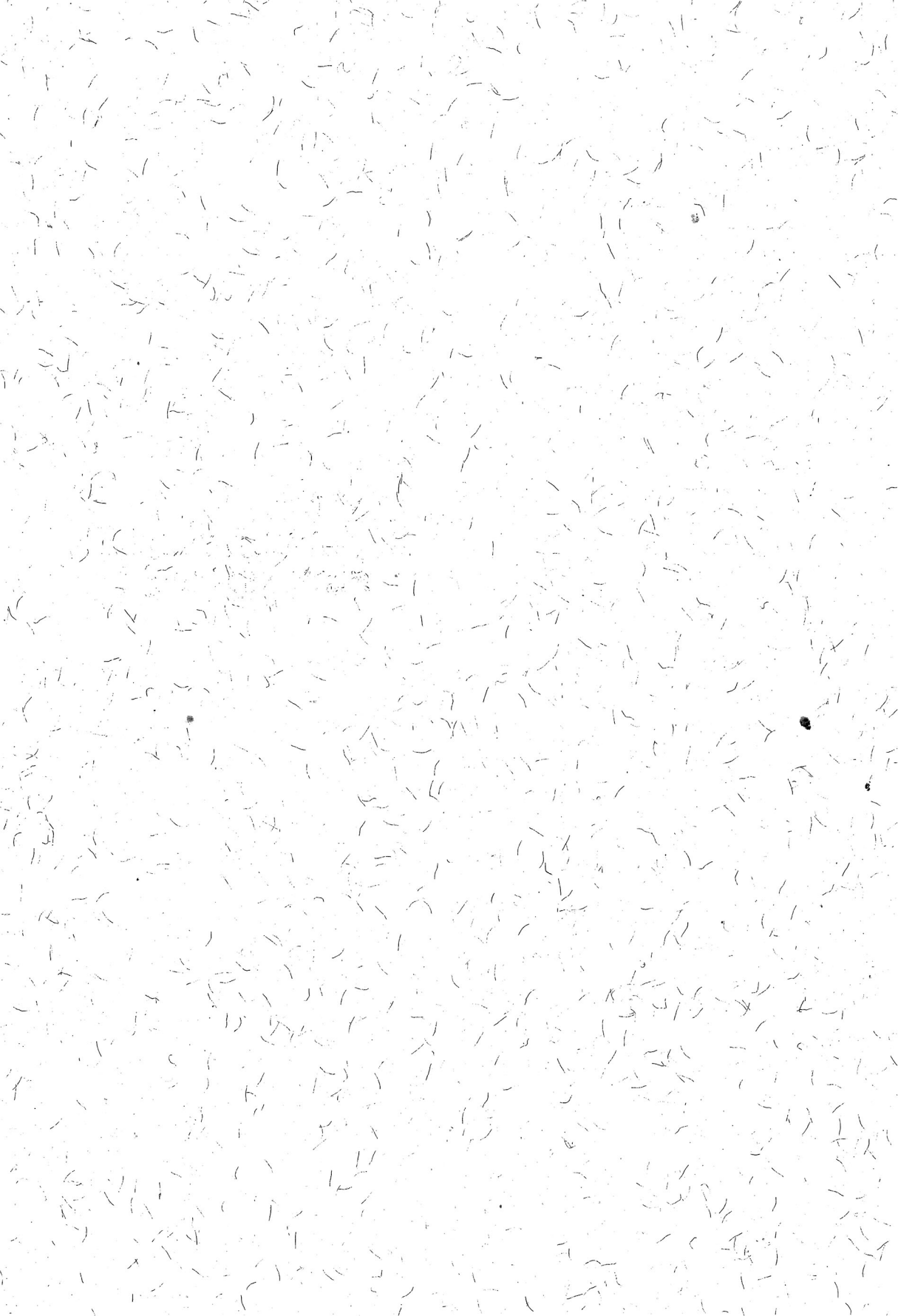


Informationes

**Biuletyn
Papieskiego Instytutu
Studiów Kościelnych**

Rzym - Warszawa 1980

2



INFORMATIONES

Biuletyn
Papieskiego Instytutu
Studiów Kościelnych

Papieski Instytut Studiów Kościelnych:
00186 Roma - Piazza B. Cairoli, 117

Punkt Informacyjny: 02-532 Warszawa
ul. Rakowiecka 61

Redaguje zespół

Cum permissu Superiorum

Tipolitografia « Abilgraf » - Roma - Tel. (06) 430.840

SPIS TREŚCI

<i>Artykuły i materiały</i>	str.
H. FOKCIŃSKI - T. ZDZIECH: Biblioteca Apostolica Vaticana. Rys historyczny, zasoby Biblioteki i ich podziały, omówienie serii, w których Instytut prowadził poszukiwania	7
A. KARŁOWSKA-KAMZOWA: Święty Stanisław czy św. Maurelius? Problem identyfikacji malowidła ściennego w dolnym kościele św. Franciszka w Asyżu	29
<i>Publikacja źródeł</i>	
G. PLATANIA: Instrukcje dworu polskiego w związku z konklawe po śmierci papieża Klemensa XIV (1774)	37
<i>Omówienia i informacje</i>	
H. FOKCIŃSKI: Udział kardynała protektora w nadawaniu wyższych godności kościelnych w Kurii rzymskiej w XVI w. Kilka uwag na marginesie książki H.D. Wojtyski: Papiestwo-Polska 1548-1563	55
H. ŁUKASIEWICZ-BIANCIARDI: Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell'Arte in Roma	73
Stulecie l'École Française de Rome 1875-1975 (T.S.)	79
<i>Recenzje i sprawozdania</i>	
Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939-1945. (H.F.)	89
E. Gatz: Akten zur preussischen Kirchenpolitik in den Bistümern Gnesen-Posen, Kulm und Ermland 1885-1914. Mainz 1977. (J. Sikorski)	97
« Archivum Historiae Pontificiae » T. 14 i 15 (H.F.)	100
« Rivista di Storia della Chiesa in Italia » 32:1978 cz. 1 i 2 (K. Kuźmak)	107
Z działalności Instytutu w latach 1976-1979. (H.F.)	113
Riassunto	123

SOMMARIO

<i>Articoli e materiali</i>	pag.
H. FOKCIŃSKI - T. ZDZIECH: Biblioteca Apostolica Vaticana	7
A. KARŁOWSKA-KAMZOWA: San Stanislao o san Maurelio? Il problema d'identificazione del dipinto sulla parete della basilica inferiore di s. Francesco in Assisi	29
<i>Fonti</i>	
G. PLATANIA: Istruzioni della corte polacca in relazione al conclave dopo la morte di papa Clemente XIV (1774)	37
<i>Commenti e presentazioni</i>	
H. FOKCIŃSKI: Partecipazione del cardinale protettore nel conferire benefici ecclesiastici maggiori nella Curia romana nel sec. XVI. Alcune osservazioni in margine del libro di H.D. Wojtyska: Papato-Polonia 1548-1563	55
H. ŁUKASIEWICZ-BIANCIARDI: Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia Storia dell'Arte in Roma	73
Centenario dell'École Française de Rome (1875-1975). (T.S.)	79
<i>Recensioni e relazioni</i>	
Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939-1945. C.d.V. 1967. (H.F.)	89
E. Gatz: Akten zur preussichen Kirchenpolitik in den Bistümern Gnesen-Posen, Kulm und Ermland 1885-1914. Mainz 1977. (J. Sikorski)	97
« Archivum Historiae Pontificiae » t. 14, 15 (H.F.)	100
« Rivista di Storia della Chiesa in Italia » 32:1978 N. 1, 2 (K. Kuźmak)	107
Dall'attività dell'Istituto negli anni 1976-1979 (H.F.)	113
Riassunto	123

Skróty przyjęte w Informationes:

- Acta Ap. Sedis = Acta Apostolicae Sedis. Romae 1909-
Acta S. Sedis = Acta Sanctae Sedis. Romae 1865-1908.
Arch. Bibl. Muz. = Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne.
Lublin 1959-
Arch. Hist. Pont. = Archivum Historiae Pontificiae. Romae
1963-
ASV = Archivum Secretum Vaticanum.
BAV = Bibliotheca Apostolica Vaticana.
CPF = Congregazione per l'Evangelizzazione
dei Popoli (de Propaganda Fide)
Enc. Catt. = Enciclopedia Cattolica. T.1-12. Città del
Vaticano 1949-1954.
Enc. Kat. = Encyklopedia Katolicka. Lublin 1973-
Fink: Das Vat. Arch. = Fink K.A.: Das Vatikanisches Archiv.
Rom ²1951.
Hier. Cath. = Hierarchia catholica medii et recen-
tioris aevi. Monasterii, Patavii 1913-
Inform. = Informationes. Biuletyn Papieskiego
Instytutu Studiów Kościelnych. Rzym-
Warszawa 1976-
Meysztowicz:
De Arch. NVars. = Meysztowicz W.: De Archivo Nuntia-
turae Varsaviensis. Città del Vaticano
1944.
Mon. Pol. Hist. = Monumenta Poloniae Historica. T.1-6.
Warszawa ²1960-1961.
Mon. Pol. Vat. = Monumenta Poloniae Vaticana. T.1-8.
Kraków 1913-1950.

- Moroni: Dizionario = Moroni G.: Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica. T.1-108. Venezia 1840-1861.
- Pastor: Storia = Pastor L.: Storia dei papi. T.1-17. Roma 1910-1934.
- Pásztor: Guida = Pásztor L.: Guida delle fonti per la storia dell'America Latina negli archivi della Santa Sede e negli archivi ecclesiastici d'Italia. Città del Vaticano 1970.
- Pol. Sł. Biogr. = Polski Słownik Biograficzny. Kraków 1935-
- Sacr. Pol. Mill. = Sacrum Poloniae Millenium. T.1-12 + T. Jubileuszowy. Rzym 1954-1966.
- Savio: De actis NPol. = Savio P.: De actis Nuntiaturae Poloniae. Vaticani 1947.
- Sł. Geogr. Król. Pol. = Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T.1-15. Warszawa 1880-1902.
- St. Źr. = Studia Źródłoznawcze. Warszawa 1957-
- Vet. Mon. Pol. Lith. = Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia. T.1-4. Roma 1860-1864. Ed. A. Theiner.

BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA

1 — Rys historyczny. 2 — Zasoby BAV i ich podziały. 3 — Ogólne omówienie serii BAV, w których Instytut prowadził poszukiwania.*

1. Rys historyczny.

We wczesnym okresie chrześcijaństwa papieże przechowywali różnego rodzaju księgi liturgiczne, ascetyczne, akta męczenników, ważniejsze dokumenty i listy w tak zwanym *scriinium* lub *chartarium*. Pomieszczenie to spełniało rolę zarówno archiwum, jak i biblioteki. Gromadzone zbiory zazwyczaj towarzyszyły papieżom, gdy ci przynosili się z jednej rezydencji do drugiej. Częste zmiany miejsca ich przechowywania, zwłaszcza w okresach prześladowań, najazdów i wojen, sprawiły, że najwcześniejsze zbiory ulegały wielokrotnemu rozproszeniu, a

* W opracowaniu przyjęto następujące skróty:

Abraham: *Sprawozdanie 1896-1898* = Abraham Wł.: *Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich w latach 1896/7 i 1897/8. O materiałach do dziejów polskich w wiekach średnich*. W: *Archiwum Komisji Historycznej* t. 9 Kraków 1902.

Abraham: *Sprawozdanie 1899-1913* = Abraham Wł.: *Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich do dziejów Polski w wiekach średnich za lata 1899-1913*. W: *Archiwum Komisji Historycznej*, seria 2 t. 1 Kraków 1923 s. 1-65.

Bignami Odier: *La Bibliothèque* = Bignami Odier J.: *La Bibliothèque Vaticane de Sixte IV à Pie XI. Recherches sur l'histoire des collections de manuscrits*. Avec la collaboration de José Ruyschaert. Città del Vaticano 1973. *Studi e Testi* 272.

Dembiński: *Sprawozdanie* = Dembiński B.: *Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich, a szczególnie w Archiwum Watykańskim. O materiałach do dziejów polskich w XVI i XVII wieku*. W: *Archiwum Komisji Historycznej* t. 4 Kraków 1888 s. 43-110. *Scriptores Rerum Polonicarum* t. 12.

nawet całkowitemu zniszczeniu, czemu też sprzyjało używanie kruchego materiału pisarskiego — papirusu. Bardziej trwały od niego pergamin znalazł dość późno zastosowanie w Kurii Rzymskiej, bo dopiero około XI wieku. Z tych m.in. względów aż do początków XI w. prawie nic nie zachowało się z pierwotnych zbiorów, a nawet same wzmianki o najstarszych bibliotekach papieskich są bardzo nieliczne i fragmentaryczne.¹

Najstarszy dochowany inwentarz biblioteki papieskiej pochodzi z 1295 r., a liczniejsze datują się dopiero z następnego stulecia.² W okresie awiniońskim (po 1305 r.) zaczęto tworzyć nowy zasób. O szybkim tempie i rozmiarach tej akcji świadczą liczne inwentarze, z których do najcenniejszych zaliczane są z 1369 i 1375 r.³ Niestety, tylko niewielka część zgromadzonych wówczas kodeksów, materiałów archiwalnych, a nawet katalogów przetrwała do dzisiaj.⁴

¹ Do ważniejszych opracowań najwcześniejszych zbiorów papieskich należą: G.L. Marini: *Memorie storiche degli archivi della Santa Sede*. Roma 1825; drugie wydanie w: *Monumenta Vaticana historiam ecclesiasticam saeculi XVI illustrantia*. Ed. Laemmer H. Fribourg Br. 1961, Appendice I; — I.B. De Rossi: *La Biblioteca della Sede Apostolica ed i cataloghi dei suoi manoscritti*. Studi e Documenti di Storia e Diritto 5:1884 s. 317-368; tegoż autora: *De origine, historia, indicibus Scrinii et Bibliothecae Sedis Apostolicae*; przedmowa do katalogu: H. Stevenson, I.B. De Rossi: *Codices Palatini Latini Bibliothecae Vaticanae*. T. 1 Rome 1886 s. XI-CXXXII. Najpełniejszą aktualnie bibliografię podaje i omawia Bignami Odier: *La Bibliothèque*. Ogólne omówienie dotychczasowych opracowań — tamże s. VII-XIV; szczegółowe — w przypisach do poszczególnych rozdziałów, obejmujących chronologicznie dzieje Biblioteki. Dodatkowo wszystkie prace wymienione także w przypisach i dodatkach zostały zebrane w *Index sommaire des sources imprimées* s. 355-369.

² Najstarsze inwentarze książek będących w posiadaniu papieża omawia częściowo praca P. Guidi: *Inventari di libri nelle serie dell'Archivio Vaticano 1287-1459*. Città del Vaticano 1948. *Studi e Testi* 135. Inwentarz z 1295 r. opisał autor na s. 15.

³ Tamże s. 58 n. 182 oraz s. 62 n. 193.

⁴ Biblioteczne zbiory awiniońskie były przenoszone partiami do Rzymu, zwłaszcza od XVI w. Bardziej jednak odczuwano potrzebę rewindykacji archiwaliów, aniżeli zasobu bibliotecznego. W aktualnych zbiorach watykańskich znajduje się około 300 manuskryptów, pochodzących niewątpliwie z czasów pobytu papieża w Awinionie. Por. Bignami Odier: *La Bibliothèque* s. 3. Najlepszym opracowaniem tego okresu dziejów biblioteki papieskiej jest praca Fr. Ehrle: *Historia bibliothecae romanorum pontificum tum Bonifatianae tum Avenionensis enarrata e antiquis earum indicibus aliisque documentis illustrata...* T. 1 Romae 1890; uzupełnił ją A. Pelzer: *Addenda et emendanda ad Francisci Ehrle*

Po powrocie papieży z Awinionu zaczęto znów na nowo tworzyć bibliotekę na Watykanie, gdzie znajduje się do dzisiaj. Szczególne zasługi w tym zakresie położył papież Mikołaj V (1447-1455) poprzez akcję zakupu lub kopiowania dostępnych wówczas kodeksów. Z chwilą jego śmierci biblioteka liczyła 1500 rękopisów i była ówczesnie najbogatszym księgozbiorem w Europie. Za właściwego jednak twórcę biblioteki jest uważany papież Sykstus IV (1471-1484), który nie tylko znacznie powiększył same zbiory, ale bullą *Ad decorem militantis Ecclesiae* z 14 czerwca 1475 r. wyznaczył jej stałą siedzibę, zabezpieczył podstawy finansowe, mianował bibliotekarzem wybitnego humanistę Bartolomeo Platinę.⁵

Na początkowe pomieszczenia składały się cztery sale, określane jako biblioteka łacińska, grecka, *bibliotheca secreta* (zawierająca najcenniejsze kodeksy) oraz papieska, spełniająca rolę archiwum. Szybki wzrost zasobu wymagał stałego powiększania lokalu. Toteż pod koniec XVI w. papież Sykstus V zdecydował się na budowę nowego gmachu, który wzniesiono w latach 1587-1589. Budynek ten do dzisiaj służy zbiorom watykańskim, choć z biegiem czasu część przeznaczona na bibliotekę okazała się zbyt szczupła i jeszcze wielokrotnie musiano powiększać tak powierzchnię magazynów, liczbę pracowni, jak i czytelni.⁶

Jeszcze pod koniec XVI w. nadano zbiorom biblioteki układ, który w zasadniczym zrębie przetrwał do dzisiaj. Jednak na początku XVII w. za pontyfikatu Pawła V (1605-1621) doszło

Historiae bibliothecae romanorum pontificum tum Bonifatianae tum Avenionensis tomum I. Città del Vaticano 1947.

⁵ Zob. J. Ruysschaert: *Sixte IV fondateur de la Bibliothèque Vaticane.* Arch. Hist. Pont. 7:1969 s. 513-524.

⁶ Zarówno poszczególnym etapom rozbudowy pomieszczeń bibliotecznych, jak też wystrojowi wewnętrznemu poświęcono już szereg prac monograficznych. Do najnowszych opracowań ogólnych należą studia J. Ruysschaerta opublikowane z okazji pięćsetlecia Biblioteki Watykańskiej, obchodzonego w 1975 r., a zwłaszcza: *La Biblioteca Apostolica Vaticana.* W: *Il Vaticano e Roma cristiana.* Città del Vaticano 1975 s. 307-335, oraz w wersji skróconej, choć z pewnymi uzupełnieniami: *Les trois Bibliothèques Vaticanes (1475-1975).* W: *Conservation et reproduction des manuscrits et imprimés anciens. Colloque international organisé par la Bibliothèque Vaticane à l'occasion de son V^e centenaire 21-24 octobre 1975.* Città del Vaticano 1976. *Studi e Testi* 276.

do wydzielenia materiałów o charakterze archiwalnym, które złożyły się na podstawowy zasób tworzony wówczas *Archivum Secretum*. Proces przekazywania materiałów między Biblioteką a Archiwum był zresztą kontynuowany i w następnych stuleciach, a praktycznie trwa do dzisiaj.⁷

Jeszcze większy wpływ na kształtowanie się ogólnego zasobu Biblioteki miał trwający poprzez wieki proces włączania do BAV całych ukształtowanych zbiorów, czy nawet całych bibliotek, tak prywatnych, jak i różnych instytucji. Z drugiej strony już wiek XVIII przyniósł wyodrębnienie się pierwszych zbiorów specjalnych takich jak: *Medagliere* (dział numizmatyczny) 1738 r., *Museo Sacro* 1745 r., z którego z kolei wyłączono w 1767 r. *Museo Profano* oraz bogaty dział *Gabinetto delle stampe e dei disegni*.⁸ W okresie wojen napoleońskich część zbiorów została wywieziona do Francji i niestety, nie wszystkie wróciły już na swoje dawne miejsce.⁹

⁷ Częściowy spis kodeksów przeniesionych z ASV do BAV sporządzony w 1925 r. został opublikowany w *Sussidi per la consultazione dell'Archivio Vaticano*. T. 1. Roma 1926 s. 46-48. *Studi e Testi* 45. W 1974 r. został sporządzony w Archiwum Watykańskim Indeks 1107 obejmujący rękopisy przeniesione z ASV do BAV w latach 1920-1952. Por. też Inwentarz 442 w *Sali Barberinich* Biblioteki Watykańskiej. Informacje tego typu można też spotkać w wielu inwentarzach i indeksach do poszczególnych serii archiwalnych czy zespołów.

⁸ Podstawowe informacje o aktualnie istniejących zbiorach oraz ważniejszą bibliografię można znaleźć w cytowanej już pracy zbiorowej *Il Vaticano* (zob. przypis 6). W dziale *Musei* zostały przedstawione: G. Daltrop: *Museo Pio-Clementino* s. 197-214; tegoż autora *Museo Chiaramonti e Braccio Nuovo* s. 215-219, *Salette degli originali greci* s. 220, *Sala della Biga* s. 220-221, *Galleria dei Candelabri* s. 222; F. Roncalli: *Museo Gregoriano Etrusco* s. 223-227; G. Nolli: *Museo Gregoriano Egizio* s. 228-231; G. Daltrop: *Museo Gregoriano Profano* s. 232-248; E. Josi: *Museo Pio Cristiano* s. 249-261; G. Penkowski: *Museo Missionario Etnologico* s. 261-278; M. Donati Barcellona: *Pinacoteca Vaticana* s. 279-295; C. De Vita: *Museo Storico* s. 296-298; M. Ferrazza, P. Pignatti: *Collezione d'Arte Religiosa Moderna* s. 299-306. — Zob. też I.B. De Rossi: *I gabinetti di oggetti di scienze naturali, arti ed archeologia annessi alla Biblioteca Vaticana*. *Studi e Documenti di Storia e Diritto* 5:1884 s. 369-380.

⁹ Szereg szczegółowych informacji oraz najnowszą bibliografię podaje Bignami Odier: *La Bibliothèquę*, zwłaszcza w rozdz. IX i X. Zob. też E. Müntz: *La Bibliothèquę du Vatican pendant la Révolution française*. W: *Mélanges Julien Havet*. Paris 1895 s. 579-591. Losy kolekcji numizmatycznych omawia S. Le Grelle w przedmowie do pierwszego tomu pracy C. Serafini: *Le monete e le bolle plumbee pontificie del Medagliere Vaticano*. Milano 1910.

Biblioteka posiada od czasów Sykstusa V (1587 r.) własną drukarnię, w której publikowane były wydania Pisma św., pism Ojców Kościoła, a z biegiem czasu różne dokumenty dykasterii Kurii Rzymskiej. Przy Kongregacji Propagandy Wiary powstała w 1626 r. druga drukarnia ze szczególnym nastawieniem na edycje w językach wschodnich. Papież Pius X połączył obie w 1908 r. pod obecnym tytułem *Tipografia Poliglotta Vaticana*. Wzrastająca działalność wydawnicza, zwłaszcza od początków obecnego stulecia, doprowadziła do powstania w 1926 r. specjalnego, autonomicznego urzędu pod nazwą *Libreria Editrice Vaticana*.

Spśród naukowych wydawnictw Biblioteki należy wymienić przede wszystkim serię nowszych katalogów — *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti*, obejmującą już ponad 40 pozycji, nie licząc kilkunastu włączonych do serii *Studi e Testi*.¹⁰ Ta ostatnia zapoczątkowana w 1900 r., poświęcona jest głównie publikacji prac o zasobach Biblioteki i Archiwum Watykańskiego (do końca 1978 r. ukazały się 282 tomy). Szereg rzadkich i cennych druków wydano metodą fototypiczną w serii *Codices e Vaticanis selecti quam simillime expressi*. Drugą, podobną serią objęto cenniejsze druki pozawatykańskie. Z innych jeszcze kolekcji czy wydań monumentalnych należy wskazać: *Exempla scripturarum* (w latach 1928-1969), *Piante maggiori di Roma dei secoli XVI, XVII, XVIII* (1911-1936), *Catalogo del Museo Sacro* (od 1936), *Studi e documenti per la storia del Palazzo Vaticano* (od 1933), *Monumenta cartographica Vaticana* (1944-1955), *Medagliere della Biblioteca Vaticana* (1962-1965), *Pontificum romanorum diplomata papy-*

¹⁰ Pełny wykaz drukowanych katalogów i inwentarzy także tych włączonych do serii *Studi e Testi* podaje Vian Nello: *La Biblioteca Apostolica Vaticana*. Città del Vaticano 1970 s. 19-21. Informacje o publikowanych katalogach i inwentarzach czy tylko opracowanych i udostępnianych można znaleźć w corocznych sprawozdaniach z działalności Biblioteki Watykańskiej podawanych w roczniku *L'Attività della Santa Sede* (ukazującym się od 1938 r.) pod hasłem *Biblioteca Apostolica Vaticana*. Ponadto wykazy drukowanych katalogów oraz reprintów podają okresowo wznawiane katalogi księgarskie Biblioteki: *Pubblicazioni della Libreria Editrice Vaticana* oraz *Pubblicazioni della Biblioteca Apostolica Vaticana*. W tym ostatnim podawany jest także pełny zestaw tytułów ogłaszanych w serii *Studi e Testi*.

racea quae supersunt in tabulariis Hispaniae, Italiae, Germaniae phototypice expressa (1929).¹¹

W czasie ostatniej wojny w pomieszczeniach Biblioteki Watykańskiej znalazły schronienie liczne zbiory włoskie, w tym słynna biblioteka opactwa z Monte Cassino, a także Stacji Polskiej Akademii Nauk — obecnej Biblioteki i Centrum Studiów PAN w Rzymie.¹² Z inicjatyw podjętych przez Bibliotekę Watykańską w ostatnim czasie wypada wymienić akcję systematycznego mikrofilmowania zbiorów (od 1953 r.),¹³ udostępnienie bogatego zbioru reprodukcji fotograficznych i schedarium sztuki chrześcijańskiej, obejmującej okres do około 1200 r. Jest to kopia *Index of christian art Princeton University* w Stanach Zjednoczonych.¹⁴ Osobne pomieszczenie i czytelnię uzyskały czasopisma oraz zbiory mikrofilmowe. Czynne są dwie pracownie: *Laboratorio di restauro* oraz *Laboratorio fotografico*. Od 1934 r. istnieje przy Bibliotece *Scuola Vaticana di Biblioteconomia*.

Pod koniec 1977 r. zatwierdzony został nowy statut i regulamin. W myśl nowych dyspozycji Biblioteka Watykańska od

¹¹ Informacje na temat wymienionych serii specjalnych podają również prace wymienione w przypisie poprzednim. Ogólny katalog wydawnictw za lata 1885-1947 został wydany w 1947 r. pod tytułem *I libri editi dalla Biblioteca Vaticana* (także w języku angielskim).

¹² Zob. L. Castelli: *Biblioteche ospiti della Vaticana nella seconda guerra mondiale*. Città del Vaticano 1945. Na temat zbiorów Polskiej Akademii Umiejętności por. B. Biliński: *Biblioteca e Centro di Studi a Roma dell'Accademia Polacca delle Scienze nel 50° anniversario della fondazione 1927-1977*. Wrocław 1977 s. 96 nn.

¹³ Zmikrofilmowane zostały ważniejsze zbiory rękopiśmienne, a kopię taśmy mikrofilmowej uzyskał uniwersytet katolicki w Saint Louis, Missouri w Stanach Zjednoczonych. Zob. D.D. Mc Garry: *The microfilming of the Vatican manuscript library*. American Documentation 9:1958 s. 50-58; L.J. Daly: *Manuscripts in microfilm*. Library Journal 86:1961 s. 2756-57. Od 1957 r. uniwersytet w Saint Louis wydaje periodyk *Manuscripta*, w którym często pojawiają się studia nad kodeksami watykańskimi.

¹⁴ Inicjatorem kolekcji był prof. Charles Rufus Morey w 1917 r. Kolekcja zdjęć i indeks kartkowy obejmują okres od 700 przed Chrystusem do około 1400 r. po Chrystusie. Zbiór liczy aktualnie około 150 tys. fotografii i 600 tys. opisów. Zob. *Index of Christian art*. Princeton University 1963; J.V. Jones, L.J. Daly: *Vatican Library at St. Louis*. Library Journal 82:1957 s. 914-916.

strony administracyjnej dzieli się na trzy sekcje: rękopisów i materiałów archiwalnych, druków (książek, czasopism, map itd.) oraz zbiorów artystycznych i numizmatycznych. Pieczę nad całością pełni Kardynał Bibliotekarz Kościoła Rzymskiego (Bibliothecarius Sanctae Romanae Ecclesiae). Urząd bibliotekarza obecną swą formę otrzymał wraz z utworzeniem Biblioteki przez papieża Mikołaja V, choć jego geneza jest o wiele wcześniejsza. W obecnym stuleciu powrócono do praktyki, że każdemu Kardynałowi Bibliotekarzowi podlega jednocześnie *Archivum Secretum Vaticanum*. Obydwie jednak instytucje zachowały oddzielnych prefektów, którzy kierują ich pracami.

2. Zasoby BAV i ich podziały.

Na bogate zbiory Biblioteki Watykańskiej składają się, oprócz druków (ponad 700 tys., w tym około 7000 inkunabułów), rękopisów bibliotecznych (około 65000 kodeksów i ponad 100000 pojedynczych autografów) także materiały archiwalne (około 130.000 plik) oraz szereg wyodrębnionych zbiorów specjalnych kartograficznych, graficznych i zbiorów sztuki.¹⁵ Skomplikowana aktualnie struktura zasobu jest wynikiem długiego procesu jego tworzenia się, a w szczególności wcielania całych, wcześniej już ukształtowanych kolekcji, które z reguły przy włączaniu do zbiorów watykańskich (po 1621 r.) rozdzielano tylko na druki i rękopisy, pozostawiając poza tym nie zmieniony układ wewnętrzny.

a) Rękopisy biblioteczne i archiwalia

Pierwotny zbiór rękopisów Biblioteki, uzupełniany sukcesywnie o pojedyncze kodeksy czy niewielkie kolekcje obce nosi miano — *Fondo Vaticano*. Już od XVI w. dzieli się ono na 16 serii językowych, z tym że seria łacińska obejmuje wszystkie kodeksy i zapisy sporządzone alfabetem łacińskim. Większe zbiory, jakie napływały do Biblioteki po 1621 r. nie były już włączane do *Fondo Vaticano*, lecz pozostawały jako *fonda* oddzielne, w zasadzie już nie uzupełniane i nie powiększane (*Pa-*

¹⁵ Powyższe cyfry zaczerpnięto z opracowania obecnego wiceprefekta Biblioteki J. Ruysschaerta: *La Biblioteca* (zob. przypis 6) s. 333.

*latini, Urbinates, Reginenses, Capponiani, Ottoboniani, Borghe-siani, Barberiniani, Chisiani, Ferrajoli, Borgiani, Rossiani*¹⁶ itd.). Te napływające zbiory zawierały nieraz obok rękopisów bibliotecznych także kolekcje druków oraz osobne archiwa (np. *Barberini, Chigi*). Wiele z nich z racji na wartość zasobu, a także ze względu na to, że częściowo stanowią depozyty, zachowało swą pierwotną jedność w obrębie fonda (w magazynach).¹⁷

Ogólnie, serie rękopisów dzielą się przeważnie na serie językowe, głównie łacińskie i greckie, ale np. Fondo Vaticano ma 16 serii, a Borgiano della S. Congr. de Propaganda Fide wyróżnia 19 języków. Stąd mówi się niekiedy o 76 czy nawet więcej seriach rękopisów w Bibliotece Watykańskiej. Należy tutaj dodać, że wśród rękopisów jest dużo materiałów typu archiwalnego, i to nieraz obok dzieł narracyjnych wewnątrz tych samych kodeksów. Ponadto w BAV znajdują się w pełni uformowane archiwa. Stanowią one albo odrębne części niektórych z wyżej wymienionych zespołów, albo osobne fonda (np. *Ruoli*, akta funkcjonariuszy Pałacu Apostolskiego, archiwa kilku kościołów rzymskich: *S. Anastasia, S. Angelo in Pescheria, S. Maria dei Martiri* czyli *Pantheon, S. Maria in Cosmedin* i inne).¹⁸

Korzystanie z rękopisów ułatwiają liczne inwentarze, indeksy oraz nowsze katalogi drukowane, a także bibliografie i różnego typu opracowania szczegółowe, udostępniane w pod ręcznej Sali Barberinich.

b) Druki

Najstarsza, pierwotna kolekcja watykańska przechowywana jest osobno jako tzw. *Prima raccolta* (8034 tomy). Odrębność swą zachowały również zbiory druków w niektórych fondach wyżej wymienionych, a także inne, włączane do Biblioteki od XIX w. (*Cicognara, Mai, De Rossi, Casimiri*). Pozycje wpływające

¹⁶ Sumaryczny opis ważniejszych kolekcji rękopisów — N. Vian: *La Biblioteca* (zob. przypis 10) s. 13-15.

¹⁷ Krótką charakterystykę zbiorów watykańskich z uwagi na rodzaj materiałów (druki, rękopisy, archiwalia) podaje Ruyschaert: *La Biblioteca* (zob. przypis 6) s. 332; N. Vian: *La Biblioteca* (zob. przypis 10) s. 15, tegoż autora hasło o Bibliotece Watykańskiej w: *Enciclopedia Cattolica* t.12 Città del Vaticano 1954 kol. 1123-1130.

¹⁸ H. Ruyschaert: *La Biblioteca* s. 332; N. Vian: *La Biblioteca* s. 15.

na bieżąco są włączane do ponad 20 działów tematycznych zwanych *Raccolte generali*, bądź do księgozbioru podręcznego znajdującego się w czytelni druków (około 75.000 tomów). Księgozbiór podręczny podzielony jest na sekcje według kryterium głównie topograficznego, choć nie brak i działów przedmiotowych. Wyodrębniony jest także dział *Polonia*, liczący około 900 pozycji, głównie przedwojennych. Tereny polskie reprezentowane są również w takich działach, jak: *Pomerania*, *Prussia*, *Slesia*, *Warmia*. Ponadto trafiają się pozycje polskie w działach tematycznych, np. *Cataloghi*, *Monasteri e Vescovadi*, *Università* itd. Wszystkie druki polskie zebrane są w katalogu pod hasłem *Polonia*.¹⁹

Inkunabuły — najliczniej reprezentowane są włoskie, znajdując się przede wszystkim w takich fondach, jak: *Vaticano*, *Barberini*, *Borgiani*, *Chigi*, *Ferrajoli*, *Rossiano*.²⁰ Na bieżąco gromadzonych jest około 2.000 tytułów czasopism, które za rok bieżący udostępniane są w oddzielnej czytelni.

c) Zbiory specjalne

Do najcenniejszych zbiorów Biblioteki należy przede wszystkim *Gabinetto delle stampe-incisioni e dei disegni* (zbiory kartograficzne i graficzne, druki ulotne). Najstarszy zbiór zawierający około 32.000 jednostek liczy aktualnie 161 woluminów. Oprócz dalszych wyodrębnionych grup, materiały tego rodzaju znajdują się po wielu fondach, jak *Barberini*, *Chigi*, *Rospigliosi*. Szczególnie cenna i bogata jest kolekcja Tomasza Ashby, przekazana do Biblioteki w 1933 r., oraz zbiory sztychów, map morskich (od XIV w.) czy geograficznych: te ostatnie zwłaszcza z XVI i XVII wieku.²¹

¹⁹ W. Meysztowicz: *Biblioteka Watykańska*. W: Encyklopedia Katolicka t. 2. Lublin 1976 kol. 496-497.

²⁰ Por. Th. Accurti: *Editiones saeculi XV pleraeque bibliographis ignotae*. Firenze 1930; tegoż autora *Aliae editiones saeculi XV pleraeque nondum descriptae*. Firenze 1936; L.M. Tocci: *Incunaboli sconosciuti e incunaboli mal conosciuti della Biblioteca Vaticana*. W: Studi di bibliografia e di storia in onore di Tammara De Marinis. T.3. 1964 s. 177-228.

²¹ Pomocą w korzystaniu z tego bogatego zasobu są przede wszystkim publikacje ogłoszone w seriach: *Piante di Roma dei secoli XVI, XVII e XVIII*. R. Almagià: *Monumenta cartographica Vaticana*. T.1-4 Città del Vaticano 1944-1955; tegoż autora: *Documenti cartografici dello Stato Pontificio ... Città del Vaticano* 1960.

Na zbiory mikrofilmowe składają się zarówno reprodukcje cenniejszych manuskryptów znajdujących się w Bibliotece, jak i sporo rzadkich rękopisów i druków innych bibliotek. Całość zbioru ujęta jest w dwa katalogi: według autorów i bibliotek.

Administracyjnie Bibliotece Watykańskiej podlegają *Museo Sacro*, czyli *Cristiano* oraz *Museo Profano* wraz z Salą Sykstusa V, w której ma miejsce stała ekspozycja cenniejszych rękopisów i druków. W pełni natomiast należy do Biblioteki *Gabinetto Numismatico* czyli *Medagliere* ze szczególnie bogatą i wartościową kolekcją monet papieskich i rzymskich.²²

W oddzielnej sali udostępniany jest wspomniany już indeks sztuki chrześcijańskiej, kopia *Index of christian art*, opracowywany przez katolicki uniwersytet w Princeton. Tak katalog, jak i zbiory fotograficzne są systematycznie uzupełniane przez wspomniany uniwersytet.

3. Omówienie serii Biblioteki Watykańskiej, w których Instytut prowadził poszukiwania

Obecne fonda Biblioteki Watykańskiej stanowiły uprzednio przeważnie prywatne biblioteki rodowe. Charakter zbiorów uzależniony jest więc od typu zainteresowań i działalności osób, które je tworzyły — w różnych wiekach i okolicznościach. Na ich wartość ogólnokościelną wpływa fakt, że członkowie tych rodów pełnili wybitne funkcje w publicznym życiu Kościoła. Przy poszukiwaniach więc znacznym ułatwieniem jest znajomość godności i funkcji tych osób. Dotyczy to głównie materiałów archiwalnych, w które obfitują serie rękopisów. Często nawet poszczególne kodeksy mają charakter miscellaneów i w nich obok utworów literackich czy fragmentów innych dzieł narracyjnych znajdują się przekazy dokumentów.

Poszukiwanie materiałów polskich na większą skalę prowadziły Ekspedycje rzymskie w końcu ubiegłego wieku. Wów-

²² Do ważniejszych opracowań tego działu należy C. Serafini: *Le monete e le bolle plumbee pontificie del Medagliere Vaticano*. T.1-4. Milano 1910-1927.

czas zbiory te częściowo były jeszcze poza Watykanem.²³ W latach sześćdziesiątych Instytut Studiów Kościelnych podjął na nowo prace rejestracyjne, zmierzające do systematycznego ujęcia wszystkich poloników. Znaczna ich część znalazła już swe miejsce w kartotece chronologicznej (dokumenty), sporo pozostaje jeszcze na etapie wstępnej rejestracji. Kartoteka topograficzna wykazuje ilość zanotowanych kodeksów.

Jeśli dla prac w Archiwum Watykańskim pozostaje nadal aktualne zdanie prof. Abrahama, wypowiedziane po scharakteryzowaniu ówczesnych pomocy archiwalnych: *Podstawą poszukiwań systematycznych może więc być tylko, i niemal wyłącznie, sam oryginalny materiał źródłowy*,²⁴ poszukiwania w manuskryptach Biblioteki Watykańskiej są znacznie ułatwione dzięki bogatej kolekcji rękopiśmiennych inwentarzy i indeksów oraz drukowanych katalogów.²⁵ Zwłaszcza katalogi, publikowane właściwie dopiero od początków naszego wieku, dają wyczerpujący i szczegółowy wykaz zawartości poszczególnych kodeksów. Wykazane są więc i polonica, ujęte nadto w niektórych hasłach indeksu. Często katalogi podają również i literaturę odnoszącą się do konkretnych przekazów. Inwentarze natomiast czasem zawierają szczegółowy spis treści kodeksu, czasem podają tylko jego opis.

Z poloników średniowiecznych zachowały się raczej źródła narracyjne — fragmenty różnych traktatów i utworów literackich. Od wieku XVI pojawiają się obficie materiały archiwalne. Wartość tych przekazów może być w pełni oceniona dopiero po zestawieniu ich z podobnymi materiałami Archiwum Watykańskiego czy innych serii tejże Biblioteki — nie mówiąc już o materiałach pozawatykańskich. Często bowiem są to kolejne odpisy znanych już dokumentów, nieraz jednak stanowią ważne uzupełnienie odpowiednich działów Archiwum, np. nuncjatur.

²³ B. Dembiński: *Sprawozdanie* s. 44-54; Wł. Abraham: *Sprawozdanie 1896-1898* s. 164-188, 224-227.

²⁴ Wł. Abraham: *tamże* s. 7.

²⁵ *Sala Barberini* — te trzy typy pomocy mają tam swą odrębną lokację.

Akcja mikrofilmowania między innymi z powyższych racji, prowadzona była w stosunkowo niewielkim zakresie. Zasadniczym zamierzeniem była pełna rejestracja poloników.²⁶

BARBERINIANI LATINI (*Cod. Barb. Lat.* 1-10.127)

Powyższą nazwą objęta jest seria 10.127 kodeksów *Fonda Barberini*, zawierającego również, mniej liczne, serie kodeksów greckich i wschodnich, a także osobną część druków. Fondo powstało jako prywatna biblioteka rodu Barberinich, z których to Maffeo wyniesiony został do godności papieskiej (Urban VIII, 1623-1644). W 1902 r. przekazane zostało Bibliotece Watykańskiej. W serii łacińskiej przechowuje bogate materiały archiwalne.²⁷ Pochodzą one głównie z wieku XVII, co jest zrozumiałe z racji na wybitne funkcje, jakie pełnili wówczas członkowie rodu w Kurii Rzymskiej.²⁸ Archiwalia są wyodrębnione w osobną grupę — « Carteggi diplomatici » (kodeksy 6559-8674).²⁹ Oczywiście, różnego typu dokumenty rozproszone są także po całej serii. Poszukiwanie ich ułatwiają w pewnym stopniu indeksy haseł imiennych i rzeczowych: 44 tomy³⁰ małego formatu do kod. 1-6558, oraz druga podobna grupa³¹ do kod. 6559-9807. Indeksami tymi nie objęta jest więc tylko końcowa część serii.

²⁶ Wyznaczone przez BAV normy opłat nie sprzyjają mikrofilmowaniu kilkufoliowych przekazów, a inne formy reprodukcji są także kosztowne.

²⁷ W BAV istnieje też odrębne, prywatne archiwum rodu Barberinich, zob. *Sala Barberini* inw. 330.

²⁸ Kardynałowie: Francesco, Antonio senior, Antonio junior — sekretarze stanu, kard. Antonio senior, a po nim junior — prefekci *Kongregacji Rozkrzewiania Wiary*, Antonio senior — prefekt *Kongregacji Biskupów i Zakonników*, Francesco senior — wicekanclerz Kościoła, etc. Zob. *Nouvelles de Rome*, recueillis par D.P. Denis. T.1 Paris 1913 s. LXVI, LXXXII, LXXXIV, LXXXVI, CI, CXI.

²⁹ Zob. inwentarz n. 357-364. — Cała seria natomiast objęta jest inwentarzem n. 335-374 — czterdzieści tomów. Szczegółowy opis inwentarza por. L. Pásztor: *Guida delle fonti per la storia dell'America Latina*. Città del Vaticano 1970 s. 597.

³⁰ *Sala Barberini* inw. n. 110-153.

³¹ *Tamże* inw. n. 154-168.

Zarówno w inwentarzu, jak i w indeksach zachowane są również sygnatury dawniejsze. Ponadto istnieją ich konkordancje.³²

Pokaźny zestaw poloników odnalezionych w serii *Barb. Lat.* prezentują Dembiński i Abraham w swych sprawozdaniach z poszukiwań rzymskich.³³ Materiały polskie stanowią, zwłaszcza dla wieku XVII, ważne uzupełnienie tzw. *Nuncjatury Polskiej*, czyli serii Sekretariatu Stanu — z Archiwum Watykańskiego. W części *Carteggi diplomatici*, dopiero porządkowanej w czasach prac Ekspedycji rzymskich, wyjątkowo zwartą grupę materiałów wyłącznie polskich stanowią kodeksy 6559-6675 (dawne sygnatury: LXXVI,1 - LXXVIII,12). Zostały one w całości zmikrofilmowane, a odbitki przekazane do Warszawy. W obrębie tej grupy dadzą się wyróżnić mniejsze partie: listy kolejnych nuncjuszy apostolskich,³⁴ królów (pergaminy), książąt, biskupów oraz innych dostojników kościelnych i świeckich XVII stulecia. Układ materiału w danych partiach zmierza do zachowania pewnej chronologii. W drugiej połowie XVII w. dominuje korespondencja z kardynałem Carlo Barberinim, protektorem Polski. O zawartości poszczególnych tomów informuje inwentarz analityczny — n. 357.³⁵

Oprócz powyższej grupy materiałów zmikrofilmowano jeszcze szesnasto- i siedemnastowieczną dokumentację z kilku innych kodeksów — listy nuncjusza Lippomana (cod. 851),³⁶ króla Władysława IV i Jana Kazimierza (cod. 2135),³⁷ konsty-

³² *Tamże* inw. n. 378-379.

³³ B. Dembiński: *Sprawozdanie* s. 85-89. — Wł. Abraham: *Sprawozdanie 1896-1898* s. 226-227. Kilka innych cytacji z tej serii pozostaje w *Tekach Rzymskich*. — Zob. też o pracach W. Czerbaka w *Sprawozdania z posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie*, Wydział Hist-Filozoficzny 1891. Kraków 1892, s. 30.

³⁴ 20 tomów, zob. Br. Dembiński: *Sprawozdanie* s. 88 (obecnie kod. 6577-6596) — oryginały kierowane do kardynałów sekretarzy stanu kolejnych papieży: Scipione Borghese — Pawła V, Lodovico Ludovisi — Grzegorza XV, Antonio Barberini (senior), Antonio (junior) i Francesco Barberini — sekretarze papieża Urbana VIII.

³⁵ Dostępny też w fotokopii w ośrodku warszawskim.

³⁶ Zob. Wł. Abraham: *Sprawozdanie 1896-1898* s. 226 nota 1 (dawna sygn. XVI.58).

³⁷ Zob. Dembiński: *Sprawozdanie* s. 89 (dawna sygn. XXXI.20).

tucje sejmowe z 21.XI.1635 r. (cod. 2736).³⁸ Zmikrofilmowano też kilka manuskryptów dzieł narracyjnych, m.in. XIV, XV i XVI-wieczne przekazy *Kroniki* Marcina Polaka — penitencjarza kilku papieży z połowy wieku XIII, oraz życiorys Commen-doniego — nuncjusza i legata papieskiego — z XVI w. (cod. 2546). W sumie przekazano do Punktu w Warszawie mikrofilmy ze 122 tomów (około 25.000 okienek mf.)

BORGIANI LATINI (Cod. Borgia Lat. 1-900)

Jest to jedna z 16 serii wyodrębnionych na zasadzie językowej ze zbioru manuskryptów kardynała Stefana Borgi (1729-1804), sekretarza (1770-1789), a następnie prefekta Kongregacji do Spraw Rozkrzewiania Wiary (1802-1804). Dlatego zbiór ten nazywany jest również *Fondo Borganiano della S. Congr. de Propaganda Fide*.

Seria liczy 900 kodeksów.³⁹ Obfituje w archiwalia. Polonica to przeważnie pojedyncze dokumenty. Przeważa osiemnastowieczna korespondencja nuncjuszy apostolskich (Pignatelli, Santini, Paolucci, Archetti, Garampi) oraz innych osób — z terenów wschodnich. Można też odnaleźć tu brewia papieskie (np. Klemensa XIV, Piusa VI).

Zmikrofilmowano m.in. vol. 311, zawierający relację mons. Cerri, sekretarza Kongregacji (1675-1679), przeznaczoną dla papieża Innocentego XI. Duża jej część dotyczy Polski i terenów sąsiednich.

CAPPONIANI (Cod. Cappon. 1-317)

Zasadnicza część zbioru manuskryptów markiza Aleksandra Capponi przekazana została Bibliotece Watykańskiej w 1746 r. Niedawno dołączono jeszcze grupę (cod. 290-317), zwaną

³⁸ Zob. Abraham: *Sprawozdanie 1896-1898* s. 226 nota 1 (dawna sygn. XXXIV.53).

³⁹ *Sala Barberini* — inwentarz n. 423 t.1-6; indeks alfabetyczny n. 219 t.1-2.

Capponi-Cardelli. Seria prezentuje ciekawe materiały o wartości ogólnokościelnej (np. *Conclavi, Chiese di Roma* etc.).

Materiały polskie, zarejestrowane w oparciu o drukowany katalog części zasadniczej,⁴⁰ znajdują się zaledwie w kilkunastu kodeksach. Dokumenty pochodzą głównie z końca XVI i pierwszej połowy XVII w. Jest też pewna grupa z XIV w. Wiążą się przeważnie ze sprawami węgierskimi. Z dwu kodeksów zanotowano parę pieśni — o zwycięstwie Sobieskiego pod Wiedniem.

CHIGI (*Cod. Chigi* 1-3.916)

Fondo Chigi, uprzednio prywatna biblioteka rodowa, znajduje się w BAV od 1923 roku. Liczy aktualnie 3.916 różnorodnych manuskryptów. Włączone tu były m.in. biblioteka Aldobrandini (na pocz. XVI w.), biblioteki papieży Piusa II (Enea Silvio Piccolomini 1458-1464) i Piusa III (Francesco Todeschini-Piccolomini, 1503). Liczne są tu materiały typu archiwalnego; dla wieku XVII wiążą się z działalnością Fabio Chigi, późniejszego papieża Aleksandra VII (1655-1667). Archiwalia szesnastowieczne, to w dużej mierze korespondencja osobistości bezpośrednio związanych z tronem papieży (kardynałowie: Carafa, Guastavillani, Montalto, Aldobrandini i inni).

Orientację w serii umożliwia sześciotomowy inwentarz,⁴¹ a poszukiwanie konkretnych materiałów — indeks alfabetyczny autorów kodeksów i haseł przedmiotowych.⁴²

Seria ma szereg działów oznaczonych kolejnymi literami alfabetu. O materiałach polskich w pewnej mierze informuje Dembiński w sprawozdaniach z rzymskich Ekspedycji.⁴³ Indeksowe hasło *Polonia*⁴⁴ odsyła do pojedynczych nawet doku-

⁴⁰ G.S. Cozzo: *I Codici Capponiani della Biblioteca Vaticana* (cod. 1-286). Roma 1897.

⁴¹ *Sala Barberini* — n. 398 t.1-6. W BAV znajduje się także odrębne *Archivio Chigi*, zawierające materiały dotyczące bezpośrednio historii rodu (inwentarz n. 398 t.7-8).

⁴² 54 tomy niewielkiego formatu — *Sala Barberini* n. 190.

⁴³ Br. Dembiński: *Sprawozdanie* s. 90-94 (sygnatury nadal są aktualne).

⁴⁴ Indeks n. 190 t.41.

mentów, nie wyczerpuje jednak całości poloników. Z XVII w. można je odnaleźć głównie w dziale M. Trafiają się też polonica późniejsze, z XIX w.

Zmikrofilmowano 4 pozycje (około 500 okienek mf.) zawierające m.in. relacje nuncjuszy, dokumenty papieskie i królewskie — z poł. wieku XVI,⁴⁵ przyczynki do średniowiecznej historii Śląska⁴⁶ oraz życiorys św. Jacka Odrowąża.⁴⁷ Kopie mikrofilmów znajdują się w Warszawie.

FERRAJOLI (*Cod. Ferr.* 1-977)

Dawna biblioteka markizów Ferrajoli (manuskrypty i ponad 34 tys. tomów druków) znajduje się w BAV od 1926 r.

Poszukiwania poloników dały i tutaj pewne rezultaty. Z przejranej około połowy serii manuskryptów (w oparciu o pierwszy tom katalogu⁴⁸) zanotowano ponad 50 dokumentów — głównie z wieku XVI-XVIII, oraz kilkanaście utworów poetyckich. Podobnie jak w innych seriach, znajdują się tutaj relacje o sprawach polskich, kopie bulli papieskich, korespondencja biskupów i innych osób. Materiały te częściowo zostały zmikrofilmowane (z tomów: 139, 158, 181, 251, 256) — razem 400 klatek. Do serii *Ferrajoli* dołączony jest zbiór *Autografi*, w którym zauważyć można dużo dokumentów polskich.⁴⁹

PALATINI LATINI (*Cod. Pal. Lat.* 1-2028)

Fondo Palatino di Heidelberg (manuskrypty łacińskie, greckie i druki) подарowane zostało bibliotece papieskiej w 1622 r.

⁴⁵ Omówienie tomu oznaczonego sygn. R.I.26 zob. Dembiński: *Sprawozdanie* s. 92-93 n. 1-14.

⁴⁶ Kodeks z XV w. (Q.II.51).

⁴⁷ Wydany przez L. Cwiklińskiego w *Monumenta Poloniae Historica* t.4 Lwów 1884 s. 818-903, przedruk: Warszawa 1961.

⁴⁸ F.A. Berra: *Codices Ferrajoli*. T.1: *Codd. 1-425*. [Roma] 1939; t.2: *Codd. 426-736*. Roma 1948; t.3: *Codd. 737-977*. Roma 1960.

⁴⁹ Inwentarz maszynopisowy z lat 1971-72: *Sala Barberini* n. 226-230.

Materiały polskie, wynotowane z jedyne go tomu katalogu (do kodeksów 1-921)⁵⁰ znajdują się w około 30 kodeksach. Są to przeważnie piętnastowieczne źródła narracyjne — traktaty prawnicze, fragmenty kroniki, a także przemówienia na soborze bazylejskim. Z okresu wcześniejszego przechowują się tutaj m.in. dwa żywoty św. Jadwigi Śląskiej. Większość tych materiałów wylicza Wł. Abraham.⁵¹

REGINENSES LATINI (*Cod. Reg. Lat.* 1-2120)

Jest to łacińska seria ze zbioru Krystyny królowej szwedzkiej, przekazanego Bibliotece Watykańskiej pod koniec XVII w.

W początkowej części serii, objętej katalogiem (*cod.* 1-500),⁵² polonica znajdują się tylko w 11 kodeksach. Z archiwaliów przeważa korespondencja Stanisława Hozjusza z kardynałem Sirleto, z lat 1566-1571. W zasadzie jednak zachowały się tutaj szesnasto- i siedemnastowieczne przekazy utworów literackich (Alexander Raynaldi, Sedulius Cellius, a także Petrus de Riga i inni). Abraham w sprawozdaniu podaje kilka kodeksów z tej grupy oraz 20 z dalszej części serii.⁵³

URBINATES LATINI (*Cod. Urb. Lat.* 1-1779)

Fondo, którego zasadniczą częścią jest seria łacińska, do 1657 r. było własnością książąt z Urbino.

⁵⁰ H. Stevenson, I.B. De Rossi: *Codices Palatini latini BAV.* T.1: *Codd.* 1-921. Roma 1886. — Całą serię natomiast (do kodeksu 2022) obejmuje siedemnastowieczny inwentarz — *Sala Barberini* n. 328. Z tego samego wieku pochodzi indeks alfabetyczny n. 71 do tegoż inwentarza.

⁵¹ *Sprawozdanie 1896-1898* s. 184-185.

⁵² A. Wilmar: *Codices Reginenses latini.* T.1: *Codd.* 1-250. Roma 1937; t.2: *Codd.* 251-500. Roma 1945. — Natomiast do całej serii aktualny jest siedemnastowieczny inwentarz — *Sala Barberini* n. 385 oraz indeks do niego: n. 80. — *Les manuscrits de la Reine de Suède au Vatican. Réédition du catalogue de Montfaucon et cotes actuelles.* Città del Vaticano 1964 *Studi e Testi* 238.

⁵³ *Sprawozdanie 1896-1898* s. 184; zob. także Wł. Abraham: *Sprawozdanie 1899-1913* s. 48 (*cod.* 385).

Również tutaj znajdują się materiały związane z polską przeszłością, szczególnie obfite z drugiej połowy XVI w. (relacje o Polsce, korespondencja dyplomatyczna, instrukcje przeznaczone dla nuncjuszy i legatów apostolskich, przemówienia sejmowe, dyskursy itp.).⁵⁴ Dla przełomu XVI i XVII w. dominują sprawy tureckie.⁵⁵ Z wcześniejszego okresu, w kilku tomach listów Eneasza Piccolomini jest też korespondencja z Polakami — z lat pięćdziesiątych, tuż przed jego pontyfikatem (Pius II, 1458-1464). Zarejestrowano polonica z całej serii (w 58 kodeksach) — w oparciu o trzytomowy katalog.⁵⁶

VATICANI LATINI (*Cod. Vat. Lat.* 1-14.665)

Pierwotna kolekcja manuskryptów BAV, *Fondo Vaticano*, dzieli się na szesnastę serii językowych (cf. wyżej s. 13-14). Seria łacińska liczy aktualnie 14.665 kodeksów. Zawiera jedne z najstarszych pomników literatury łacińskiej (Virgilio i Cicero — z IV w.). Przechowuje też wczesnośredniowieczne egzemplarze Biblii, komentarze do niej, księgi liturgiczne i pisma Ojców Kościoła. Z późniejszego okresu, obok dzieł narracyjnych pojawiają się materiały archiwalne. Etapy kształtowania się kolekcji szczegółowo omawia Jeanne Bignami Odier w rozdziałach dotyczących kolejnych pontyfikatów.⁵⁷

Do konsultacji kodeksów *Vat. Lat.* służą liczne pomoce — nieodzowne instrumenty poszukiwań w kolekcji o tak zróżnicowanej zawartości. Niemal całą serię opisują inwentarze, sporządzane od wieku XVII (rękopiśmienne) aż po chwilę obecną (maszynopisy). Udostępniane są one w *Sali Barberinich* — n.

⁵⁴ Większość z tych poloników wylicza Abraham: *Sprawozdanie 1896-1898* s. 185-188.

⁵⁵ Dokumentację związaną z Mołdawią i Wołoszczyzną z *Urb. Lat.* 1064-1080 opublikowali N. Buta i A. Decei w *Diplomatarium Italicum*; t.2. Roma-Bucuresti [1930] s. 72-304 (Buta), oraz t.4 tamże [1939] s. 1-73 (Decei).

⁵⁶ C. Stornajolo: *Codices Urbinate latini*. T.1: *Codd. 1-500* Roma 1902, t.2: *Codd. 501-1000* Roma 1912, t.3: *Codd. 1001-1779* Roma 1921.

⁵⁷ *La Bibliothèque Vaticane de Sixte IV à Pie XI. Recherches sur l'histoire des collections de manuscrits*. Avec la collaboration de J. Ruysschaert. Città del Vaticano 1973. *Studi e Testi* 272; zestawienie cytowanych grup i poszczególnych kodeksów *Vat. Lat.* — s. 375-379.

301-318 (często jeden numer obejmuje kilka tomów inwentarza). Od 1902 r. rozpoczęła Biblioteka Watykańska druk katalogów, szczegółowo opisujących kolejne kodeksy:

- kod. 1-678 — katalog oprac. M. Vattasso, P.F. Cavaliere, druk. 1902
- kod. 679-1.134 — katalog oprac. A. Pelzer, druk. 1931
- kod. 1.135-1.266 — katalog oprac. M.H. Laurent, druk. 1958
- kod. 1.267-1.460 — katalogu brak, są inwentarze
- kod. 1.461-2.059 — katalog oprac. B. Nogara, druk. 1912
- kod. 2.060-2.117 — katalogu brak, są inwentarze
- kod. 2.118-2.192 — katalog oprac. A. Maier, druk. 1961
- kod. 2.193-9.851 — katalogu brak, są inwentarze
- kod. 9.852-10.300 — katalog oprac. M. Vattasso, H. Carusi, druk. 1914
- kod. 10.301-10.700 — katalog oprac. M. Vattasso, H. Carusi, druk. 1920
- kod. 10.701-10.875 — katalog oprac. J.B. Borino, druk. 1947
- kod. 10.876-11.000 — katalog oprac. J.B. Borino, druk. 1955
- kod. 11.001-11.112 — katalog oprac. J.B. Borino, druk. 1969
- kod. 11.113-11.265 — katalogu brak, są inwentarze
- kod. 11.266-11.413 — brak katalogu i brak inwentarza
- kod. 11.414-11.709 — katalog oprac. J. Ruyschaert, druk. 1959

O dalszej części serii informują już tylko inwentarze. W katalogach analizowana jest zawartość poszczególnych kodeksów bardzo szczegółowo, folium po folium (oczywiście, jeśli kodeks zawiera materiały różnorodne), w inwentarzach natomiast nie zawsze. Czasem podany jest tylko ogólny opis kodeksu, lub tylko tytuł, jeśli istnieje. Zarówno katalogi, jak i inwentarze wyposażone są przeważnie w odpowiednie indeksy — haseł autorskich dla dzieł narracyjnych oraz nazw osobowych i niektórych haseł rzeczowych — dla innych.

Systematyczne poszukiwanie materiałów polskich w serii *Vat. Lat.* prowadzone było w końcu ubiegłego wieku przez Ekspedycje rzymskie PAU. Kwerendą objęły one około 8 tys. kodeksów (1319-9851), w oparciu o udostępnione wówczas inwentarze — do dziś główne pomoce dla tej partii.⁵⁸ W pewnym sensie kontynuacją kwerend Ekspedycji były prace Instytutu, oparte jednak o katalogi.⁵⁹

Biorąc pod uwagę rodzaj aktualnych dziś pomocy inwentaryzujących kolekcję oraz w związku z tym możliwość dotarcia do wszystkich poloników, i rzeczywisty stan ich rejestracji, można by wyróżnić w serii *Vat. Lat.* cztery grupy kodeksów:

a) 1-2192 — istnieje tu pięć katalogów (zob. wyżej). Z wszystkich zarejestrowano polonika. W 16 kodeksach z XIV i XV w. znajdują się fragmenty traktatów Mateusza z Krakowa, odpisy *Kroniki* Marcina Polaka, pieśni — m.in. Piotra z Rygi — oraz korespondencja Eneasza Piccolomini, późniejszego papieża Piusa II.

b) 2193-9851 — dla tej grupy aktualny jest inwentarz, z którego właśnie korzystano podczas Ekspedycji. Polonica występują tu obficie, bo w około 300 kodeksach.⁶⁰ Pochodzą głównie z XVI i XVII w. Można je określić jako miscellanea. Tą częścią serii Instytut zasadniczo się nie zajmował.

c) 9852-11709 — z czterech katalogów, obejmujących w sumie ponad tysiąc kodeksów (kod. 9852-10300, 10701-11000, 11414-11709) zarejestrowano polonica w 58 kodeksach. Pojawiają się tu kolejne fragmenty traktatów Mateusza z Krakowa (+1410 r.), siedemnastowieczne materiały do spraw tureckich, akta w sprawie kardynałatu Jana Kazimierza i szereg różnorodnych listów. Z XVIII w. trafiają się m.in. akta konsystorial-

⁵⁸ *Sala Barberini* — n. 303-314.

⁵⁹ Rejestracja prowadzona w Instytucie ma na celu z jednej strony możliwie pełny wykaz poszukiwanych materiałów, z drugiej — ogólną informację o ich występowaniu i charakterze na przestrzeni całej serii. Te dwa aspekty wpływały bezpośrednio na sposób rejestracji.

⁶⁰ Zob. Wł. Abraham: *Sprawozdanie 1896-1898* s. 164-179, 225.

ne, listy papieskie i Kongregacji Soboru. Są też materiały z późniejszego okresu — np. biuletyny z czasów napoleońskich.

d) 11710-14665 — do tej partii istnieją tylko inwentarze — n. 315 (t.5-6) do 318, jeszcze bez indeksów. Zanotowano kilkanaście kodeksów z XVII i XVIII w. Tutaj znajdują się też słynne rękopisy św. Jana Kantego (cod. 14637-14648).⁶¹

Sprawa mikrofilmowania dokumentacji, jak już zaznaczyliśmy w uwagach wstępnych, jest nieco skomplikowana. Rzadko bowiem polonica stanowią większe całości, przeważnie są to rozproszone po woluminach, parufoliowe przekazy. Otwarta jest też kwestia wartości poszczególnych dokumentów, a także sprawa wykorzystania tych materiałów w dotychczasowej literaturze i edycjach specjalistycznych. Zmikrofilmowano dotąd 3 kodeksy: w jednym materiały z drugiej poł. XVI w., wiążące się głównie z Synodem Piotrkowskim, w dwu innych — materiały z okresu nuncjatury Mario Filonardi (w latach 1635-1643).⁶² W sumie — około 2.000 okienek mf.

⁶¹ Omówienie zob. R.M. Zawadzki: *Jagiellońskie rękopisy Jana z Kęt w zbiorach watykańskich*. Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej 26:1976 n. 1/2 s. 23-35.

⁶² Szczegóły zob. Wł. Abraham: *Sprawozdanie 1896-1898* s. 170-171, 175.

ŚW. STANISŁAW CZY ŚW. MAURELIUS ?

Problem identyfikacji malowidła ściennego
w dolnym kościele św. Franciszka w Asyżu

W nawie dolnego kościoła św. Franciszka w Asyżu, na ścianie północnej, w pierwszym przęśle (od wschodu) znajduje się płytką ostrołukowa wnęka. W połowie XIV wieku ozdobiono ją freskami. Scenę centralną stanowi koronacja NMP, niżej pierwotnie mogło się znajdować przedstawienie Jej zaśnięcia. Obecnie ta partia, a także dolna część dekoracji malarskiej prawego ościeża (il. 1) są zniszczone. W ościeżu lewym, na dole znajduje się Ukrzyżowanie. Pozwala to przypuszczać, że po przeciwnej stronie mogło być ukazane Wcielenie — z udziałem Marii, która jest osobą centralną tego wieloczłonowego malowidła. W dolnej kwaterze po prawej stronie mogło być ukazane Zwiastowanie lub Narodzenie, przy którym mógł klęczeć fundator. Całość bowiem nawiązuje do licznych w dolnym kościele św. Franciszka malowideł wotywowych, umieszczonych w niższych partiach ścian transeptu (gdzie również centralną postacią jest Matka Boska z Dzieciątkiem) lub do malarskich dekoracji kaplic wykonanych z fundacji możnych ówczesnego świata przez najlepszych artystów (np. freski Simone Martiniego w kaplicy św. Marcina z monumentalnym przedstawieniem fundatora). Górne kwatery boczne omawianego malowidła przedstawiają sceny uznane za epizody z życia i śmierci św. Stanisława. Identyfikację taką opublikował B. Kleinschmidt, została ona następnie przyjęta przez kolejnych autorów: L. Réau i G. Kaftala.¹ Opracowując wyobrażenie zabójstwa św. Stanisława nie

¹ B. Kleinschmidt: *Die Basilika San Francesco in Assisi*. Berlin 1915; L. Réau: *Iconographie de l'art chrétienne*. Paris 1956, t.3 s. 1236; G. Kaftal: *Iconography of the Saints in Tuscan Painting*. Florence 1952, kol. 945, 947-948, il. 1060, 1061.

włączyłam ich opinii do rozważań,² na fresku bowiem zabrakło ukazania bardzo ważnej osobistości: króla mordującego biskupa Stanisława Szczepanowskiego. Co więcej nie znane są z innych ilustracji legendy św. Stanisława wyobrażenia ludzi stojących w kościele nad zwłokami męczennika i demonstrujących jego poćwiartowane członki (il. 2). Znamy jedynie przedstawienia króla mordującego biskupa przy ołtarzu, lub jego siepaczy wykonujących wyrok obcinania członków, orły scalające ciało, oraz duchownych grzebiących zmarłego w całej postaci. Rozwój ikonografii tego cyklu w sztuce polskiej i dziełach od niej zależnych został opracowany i nie wymaga dalszych komentarzy.

Epizod ze wskrzeszeniem Piotrowina do tekstów hagiograficznych wprowadził Wincenty z Kielc, a wyobrażenie plastyczne występuje w najstarszym zachowanym cyklu ilustracji w *Legendarium Andegaweńskim*. Malowidło w Asyżu odpowiada tekstowi i tradycji ikonograficznej (il. 3), ale warto sobie uzmysłwić, że cudu wskrzeszenia zmarłych (na wzór wskrzeszenia Łazarza przez Chrystusa) — mogli dokonywać także inni święci. Na omawianym malowidle z ostrołukowej niszy dolnego kościoła w Asyżu — sceny z życia świętego biskupa dodano do przedstawień Maryjnych. Ich wykonanie nie było konieczne z punktu widzenia treści całości, zatem wyboru dokonał fundator.

W XIV wieku kult św. Stanisława miał charakter lokalny, przedstawień jego żywota było bardzo niewiele. Dopiero wiek XV — Jan Długosz, a szczególnie biskup Jan Konarski (1503-1523) przyczynił się do rozwoju kultu świętego — wtedy także powstało najwięcej ilustracji jego legendy. Wprawdzie kanonizacja św. Stanisława miała miejsce właśnie w Asyżu (8 IX 1253), ale nie znaczy to, by kult był we Włoszech znany.

Natomiast czczony był tam inny święty biskup: Maurelius (Maurilius), patron Ferrary, którego święto obchodzono 7 maja. Nawrócony syn pogańskiego króla Edessy przebywał w Rzymie, gdzie wkrótce został mianowany biskupem Ferrary. Po powro-

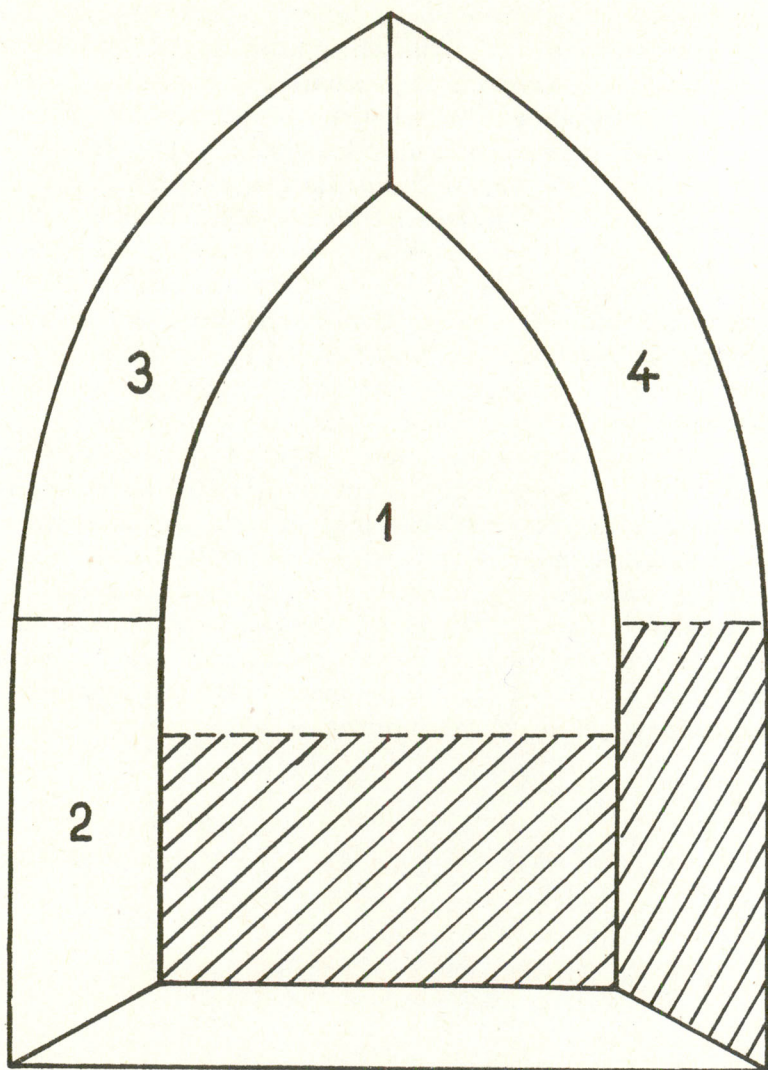
² A. Karłowska-Kamzowa: *Wyobrażenia męczeństwa biskupa Stanisława Szczepanowskiego (do połowy XVI wieku)*. W: *Interpretacja dzieła sztuki*. Poznań 1978, s. 23-46; też: *Treści kultu św. Stanisława w plastyce średniowiecznej i renesansowej*. Znak 31:1979 s. 352-357.

cie do rodzinnego miasta został ścięty³ i ten właśnie epizod bywał przedstawiany w sztukach plastycznych.⁴ Wyobrażenie św. Maureliusza wskrzeszającego zmarłego występuje w *Mszale Mediolańskim* (Biblioteka Watykańska — *Pal. Lat.* 506) z 1347 r. Wolumen zawiera inskrypcję dedykacyjną (f.241): *MCCCXLVII XIII septembris ego prb. Gervasius de Bruzano capelanus ecclesie Sancti Maurilii et Maziconius Sancte Marie Maioris M(ediolanensis) devovo hoc meum misale ecclesie Sancti Maurilii.*⁵ Na karcie 187r rozpoczynają się teksty Mszy: *In sancto Maurilio.* W dużym inicjale « M » słowa *Maiestatem* wyobrażono biskupa w ornacie wskrzeszającego zmarłego (il. 4). W zwojach floratury, na dolnym marginesie ukazano kłęzącego fundatora i tarcze herbowe. Święty został określony w inskrypcji, zatem temat wynika z kontekstu całości. Rękopis jest datowany — powstał w tym samym mniej więcej czasie co omawiany fresk w Asyżu. Z inskrypcji dedykacyjnej mszału dowiadujemy się, że św. Maureliusz miał swój kościół także w Mediolanie. Występowanie wyobrażeń z jego życia w Asyżu jest naturalne. Fundator fresków ofiarowanych Matce Boskiej polecił także ukazać epizody legendy swego patrona lub patrona miasta czy parafii. Lokalny, włoski charakter tego malowidła jest uzasadniony kontekstem w jakim został umieszczony.

³ *Bibliotheca Sanctorum.* T.9, Roma 1967, kol. 172-182.

⁴ L. Réau: *dz. cyt.* s. 934, 935.

⁵ L. Cogliati Arano, M.L. Gengaro: *Miniature Lombarde. Codici miniati dall'VIII al XIV secolo.* Milano 1970, s. 400-401, il. 117, 118.



1. Schemat rozmieszczenia przedstawień w zamurowanej wnęce: 1 — Koronacja NMP, 2 — Ukrzyżowanie, 3 — Biskup wskrzesza zmarłego, wychodzącego z grobu, 4 — Prezentacja w kościele ciała i obciętych członków zamordowanego biskupa.



2. Asyż, kościół dolny, fresk z połowy XIV w. (schemat, nr 4) wg Kaftala.



3. Asyż, kościół dolny, fresk z połowy XIV w. (schemat, nr 3) wg Kaftala.



4. Św. Maureliusz wskrzeszający zmarłego. *Mszał Mediolański*. Rkps BAV Pal. Lat. 506 f. 187r.

PUBLIKACJA ŹRÓDEŁ

GAETANO PLATANIA

INSTRUKCJE DWORU POLSKIEGO W ZWIĄZKU Z KONKLAWĘ PO ŚMIERCI PAPIEŻA KLEMENSA XIV (1774)

Stosunki dyplomatyczne między Rzeczpospolitą a Stolicą Apostolską w drugiej połowie XVIII w. ulegały charakterystycznym zmianom podyktowanym przede wszystkim ówczesną sytuacją międzynarodową, w jakiej się znalazły zarówno papieństwo jak i Polska.¹ Nowa orientacja przejawiała się już w pierwszych instrukcjach udzielonych przez Rzym nuncjuszowi Visconti (1760-1766) po elekcji króla Stanisława Augusta, któremu zalecono, aby bronił praw i przywilejów Kościoła, zachowując jednocześnie postawę pełnej neutralności wobec spraw wewnętrznych królestwa.² Była to niewątpliwie próba pozyskania poparcia nowego króla, usiłowanie podtrzymania dobrych stosunków, jakie cechowały okres panowania Wettynów, w momencie wzrastającej tendencji do ograniczenia wpływu Kurii rzymskiej na wewnętrzne życie Kościoła w poszczególnych krajach. Najbliższe wydarzenia polityczne (konfederacja barska, pierwszy rozbiór Polski) oraz osobiste cechy Stanisława Augusta przesądziły o tym, że lawirował on między wzrastającą ingerencją potęg obcych i skłóconymi stronnictwami wewnątrz kraju. Nie mógł w tej sytuacji stanowić żadnego oparcia dla Stolicy Apostolskiej, znajdującej się w wyjątkowo trudnym położeniu. Ale też i Rzym nie mógł przyjąć z wydatniejszą pomocą zagrożonemu królestwu, tym bardziej że — jak wynika z omawianych tutaj instrukcji — król wyraźnie szantażował papieża swą bliską współpracą z Ro-

¹ Sprawy te omówiłem we wcześniejszym artykule *La Polonia e la crisi del 1764*. Il Contributo 5-6:1972 s. 67-72. Zob. też J. Fabre: *Stanisław Poniatowski et l'Europe de lumière*. Paris 1952; E. Rostworowski: *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*. Warszawa 1966.

² Por. F.A. De Benedetti: *La diplomazia pontificia e la prima spartizione della Polonia*. Pistoia 1896.

sją i Prusami. Coraz bezwzględniejsza ingerencja tychże państw zagrażała też wielowiekowej obecności Rzymu w Królestwie Polskim.³ Stronę polską niepokoiły zaś niepewność i niezdecydowanie w posunięciach papieża, jak też zbyt osobista polityka nuncjusza Duriniego (1766-1772).⁴

Powyższe problemy, widziane głównie od strony dworu polskiego, dobrze ilustrują instrukcje króla Stanisława, wysłane po śmierci Klemensa XIV (22 IX) — jedna osobista, dla posła polskiego w Rzymie, markiza Tommaso Antici,⁵ druga, wspólna

³ Jasno widział te sprawy sekretarz stanu, kard. Torregiani, wybitny dyplomata, kierujący osobiście także sprawami polskimi, o którym znany historyk E. Duda wyraził się następująco: *Torregiani était un vrai diplomate dans la Rome d'alors. Devant ses décisions catégoriques tous se pliaient, même le Pape.* Zob. E. Duda: *Le Saint-Siège devant les événements politiques de Pologne à la veille de son premier partage.* W: Sacrum Poloniae Millennium t.1 Rzym 1954, przypis 15 s. 144. Por. też M. Loret: *Życie polskie w Rzymie w XVIII wieku.* Roma 1930, s. 180.

⁴ Na temat działalności nuncjusza Duriniego w Polsce zob. D. Caccamo: *Il nunzio A.M. Durini (1767-1772) e la prima spartizione della Polonia.* Firenze 1971.

⁵ Tommaso Antici, dyplomata, przedstawiciel dworu polskiego przy Stolicy Apostolskiej, następnie kardynał. Postać często występująca w opracowaniach okresu panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, ale w pełni dotychczas nie opracowana. Urodził się 10 maja 1731 r. w Recanati w rodzinie, która około 1700 r. nabyła posiadłość w Pescia, a z nią tytuł markizów. Studiował prawo i teologię, ale najbardziej rozmiłowany był w klasycznej starożytności. W 1750 r. uzyskał dyplom rzymskiej akademii sztuk. Mówiono o nim *pastore arcade sopra numero* (najwybitniejszy znawca arkad). Dzięki protekcji prałata, a następnie kardynała Marii F. Rossi, którego był sekretarzem, zyskał szerokie znajomości w Kurii rzymskiej, przy której reprezentował szereg dworów europejskich, w tym najdłużej warszawski — króla Stanisława Augusta. Właśnie zaangażowanie jego w sprawach polskich zapewniło mu karierę i udział w rozgrywkach dyplomatycznych tego okresu. Po uzyskaniu indygenatu polskiego na sejmie 30 maja 1766 r. zostaje mianowany stałym reprezentantem dworu polskiego przy Stolicy Apostolskiej, początkowo jako *incaricato d'affari*, następnie jako poseł pełnomocny. Jego kontakty z Polską sięgają jednak lat wcześniejszych. Wiadomo że już w 1761 r. pełnił funkcję pełnomocnika kapituły metropolitalnej we Lwowie. Król Stanisław August darzył go od początku dużym zaufaniem, licząc, że ten zręczny dyplomata podniesie prestiż dworu polskiego w Rzymie. Antici na swój sposób gorliwie zabiegał wokół zleczanych mu spraw. Nie przeskadzało mu to jednak ofiarowywać równocześnie swych usług królowi pruskiemu Fryderykowi II czy carycy Katarzynie. Jedną z trudniejszych spraw, którą załatwił po myśli króla, było odwołanie nuncjusza Duriniego z Warszawy, za co zażądał jednak wysunięcia go do

dla niego i dla kardynała protektora Polski, Francesco Albani.⁶ W niniejszej publikacji tych instrukcji pierwszą oznaczam literą « A », drugą, wspólną — literą « B ». Podaję numerację

godności kardynalskiej. Za wstawiennictwem Poniatowskiego i pośła rosyjskiego Stackelberga otrzymał tę godność od papieża Piusa VI na konsystorzu 30 III 1789 r. Jego przedstawicielstwo skończyło się praktycznie wraz z trzecim rozbiorem Polski w 1795 r. W trzy lata później (7 III 1798) zrzekł się godności kardynalskiej i usunął się do rodzinnego Recanati, gdzie też zmarł 4 stycznia 1812 r.

Liczna pozostała po Anticim korespondencja, tak prywatna jak zwłaszcza urzędowa, znajduje się w wielu zbiorach polskich i zagranicznych. Z ważniejszych, aktualnie dostępnych zbiorów należy wymienić: *Archiwum Watykańskie*, serie: *Nunziatura di Polonia*; *Nunziatura di Varsavia*; *Archiwum Kongregacji de Propaganda Fide*, serie: *Lettere della Sacra Congregazione*; *Scritture originali riferite nelle Congregazioni Generali*, *Scritture riferite nei Congressi*, *Udienze di Nostro Signore*; *Archiwum Prywatne rodu Antici-Mattei* w Recanati zwłaszcza *Armadio 2*, busta 14 i 15 (materiał za lata 1750-1796); *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*, w zbiorze *Archiwum księdza Kajetana Ghigiottiego*, m.in. pliki 1-12 (bliższe omówienie zbioru zob. *Archiwum Główne Akt dawnych w Warszawie*. Przewodnik po zespołach. Archiwa dawnej Rzeczypospolitej. Wyd. 2. Warszawa 1975 s. 342-349); *Biblioteka Narodowa*, w Warszawie *Dział rękopisów* m.in.: sygn. III. 3287 *Korespondencja Aleksandra Michała Sapiehy wojewody połockiego i hetmana polnego litewskiego*, III.3294 *Bruliony listów króla Stanisława Augusta do Tomasza Antici pośła królewskiego i Rzeczypospolitej w Rzymie*, III.9045 *Fragment Archiwum Kajetana Ghigiottiego, kierownika Kancelarii włoskiej Stanisława Augusta 1766-1793*. Z wydawnictw źródłowych, w których została opublikowana część korespondencji Antyciego względnie materiałów do jego działalności można wymienić: *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*. Series II. Sectio III *Documenta Romana Ecclesiae Catholicae in terris Ucrainae et Bielarussiae* cura PP. Basilianorum collecta et edita, a zwłaszcza: *Audientie Sanctissimae de rebus Ucrainae et Bielarussiae* t.1-2 (1658-1862) Romae 1963-1965; *Litterae S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantes* t.5-7 (1758-1862). Romae 1957; wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Ukraińskiego Św. Klemensa w Rzymie: *Monumenta Ucrainae Historica* t.6 i 7 (1729-1807). Romae 1968-1969; *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*. Opracował O. Beiersdorf. Wrocław 1960. Uzupełniając bibliografię podaną w Enc. Kat. t.1 Lublin 1973 kol. 643, można jeszcze wskazać: A. Busiri Vici: *I Poniatowski e Roma*. Firenze 1971; G. Bozzolato: *Polonia e Russia alla fine del XVIII secolo*. Padova 1964; D. Caccamo: *Il nunzio A.M. Durini e la prima spartizione della Polonia*. W: Italia, Venezia e Polonia tra Illuminismo e Romanticismo. Firenze 1973 s. 37-68; F.F. De Daugnon: *Gli italiani in Polonia dal IX secolo al XVIII*. *Notizie storiche in cenni genealogici, araldici e biografici*. T.1 Crema 1905 s. 37-38; J. Favre: *Stanislas Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières*. Paris 1952.

⁶ Gian Francesco Albani (ur. 1720, zmarł 15 IX 1803), kardynał, protektor Szkocji, poseł i protektor Polski pochodził z bardzo wpływowej

akapitów według dyspozycji oryginału. Obydwie instrukcje poruszają te same zasadniczo problemy, choć instrukcja B jest obszerniejsza i szczegółowsza. Nie brak jednak punktów poruszonych tylko w jednej z nich oraz pewnych różnic w samych dyrektywach i użytych sformułowaniach.

Głównym tematem poruszonym w instrukcjach jest osoba przyszłego papieża. Dwór polski chciałby, aby został nim kard. A.E. Visconti, były nuncjusz w Polsce (1760-1766). Poseł Antici ma o tym poinformować zainteresowanego kardynała (A 1, B 1). Wspomina się jednocześnie — i to jest bardzo charakterystyczne dla obydwu instrukcji — aby poseł szybko przekazał listę kardynałów, wobec których należałoby zgłosić sprzeciw gdyby z prawa ekskluzywy chciało skorzystać jakiekolwiek inne państwo spoza grona dotychczas upoważnionych (A 2, B 2). Jeśliby ta okoliczność zaistniała, poseł i protektor niech sami zadecydują, wobec czyjej osoby zgłoszą sprzeciw. Uważa się, że w zasadzie wszyscy związani z poprzednim pontyfikatem oprócz kardynałów Zelady i Marefosa, nie są zbyt życzliwie nastawieni do Polski (B 3). Poseł Antici przy nadarżającej się okazji ma dać do zrozumienia Kolegium kardynalskiemu, że wprawdzie z uwagi na obecną sytuację może się wydawać, że ze strony dworu polskiego nie trzeba się obawiać trudności, to jednak dwór ten, zwłaszcza przez obecny związek z potęgami północy, a w szczególności z Rosją, może zaszkodzić Stolicy Apostolskiej.

rodziny rzymskiej Albanich, której świętość datuje się od wyniesienia na tron papieski Klemensa XI (1700-1721). Z tego samego rodu pochodziło jeszcze czterech dalszych wybitnych kardynałów. Pełnił liczne funkcje w Kurii rzymskiej już przed nominacją na kardynała przez Benedykta XIV w czasie drugiej promocji 10 kwietnia 1747 r. Po śmierci swego kuzyna kardynała Annibale w 1751 r. na prośbę króla polskiego Augusta III objął urząd protektora Polski, który jakiś czas łączył z urzędem posła polskiego przy Stolicy Apostolskiej. W tej funkcji został zastąpiony przez markiza Tommaso Antici w 1766 r., lecz protektorem pozostał do końca istnienia Rzeczypospolitej interweniując w licznych sprawach polskich. Przyczynił się w znacznym stopniu do wyboru papieża Piusa VI w 1775 r. oraz jego następcy Piusa VII na konklawe, zwołanym przez niego do Wenecji w 1800 r. Zob. *Enc. Kat.* t.1 Lublin 1973 kol. 293-294; *Pol. Sł. Biogr.* t.1 Kraków 1935 s. 135; informacje na temat korespondencji prywatnej i urzędowej kardynała, tak opublikowanej jak i nie opublikowanej — zob. przypis poprzedni.

Jeżeli zarówno kardynał protektor, jak i poseł uznają za pożyteczne wykazanie Kolegium kardynalskiemu, że wymienione państwa gwarantują poparcie dla propozycji króla polskiego, niech natychmiast zaproponują odpowiednie sformułowania i punkty, jakie mogłyby zawierać listy tychże dworów (B 4).

Treścią kolejnego zalecenia jest dopilnowanie nominacji osób życzliwych Polsce na wyższe urzędy kurialne, zwłaszcza urząd datariusza (A 4, B 5). Mają również zadbać, aby zaraz na początku pontyfikatu nowy papież przyznał także królowi polskiemu prawo wysuwania do godności kardynalskiej zasłużonej dla siebie osoby (A 5, B 6). Niemniej ważną sprawą, potraktowaną też wyjątkowo szeroko, jest kwestia wyznaczenia następcy nuncjusza Garampiego. W instrukcji dla posła podane są szczegółowe cechy pozytywne, jakimi powinien się legitymować przysły nuncjusz, jak również negatywne, które stanowczo wykluczają jego życzliwe przyjęcie w Polsce (A 6). W instrukcji wspólnej zostali zaproponowani Caprara, Ranuzzi i Archetti (B 7). Dalej król postuluje, aby ten sposób postępowania nie był potraktowany jako wyjątkowy przywilej, lecz stałe uprawnienie przysługujące dworowi polskiemu na równi z innymi dworami, które też przedstawiają listę pożądaných kandydatów (B 7). Nadto polska nuncjatura nie powinna być zależna od nuncjatury wiedeńskiej, ani od żadnej innej, a nuncjuszowi po skończonej misji winien przysługiwać kapelusze kardynalski. Trzeba o to zdecydowanie zadbać, gdyby o podobne uprawnienia wystąpił jakikolwiek inny dwór (B 7). Tylko w instrukcji dla posła wspomniana jest nadto sprawa właściwego doboru audytora dla nuncjusza (A 6). Natomiast w instrukcji wspólnej dodana jest kwestia ograniczenia jurysdykcji nuncjuszy (D 8). Użyte sformułowania wyraźnie nawiązują do podobnych wystąpień innych dworów, ale są też echem niedawnych sporów z prymasem, którego król poparł przeciw nuncjuszowi.

W odrębnym punkcie obydwie instrukcje poruszają sprawę niedawnego (1773) zniesienia zakonu jezuitów. Król zgłasza niezadowolenie, że nie był zapytywany w tej sprawie. Gdyby miano uchwalić cokolwiek na korzyść zniesionego zakonu, on nie miałby nic przeciwko temu, gdyż ani nie prosił, ani nie miał żadnych racji, aby prosić o jego rozwiązanie (B 9). Poseł jednak otrzy-

muje wyraźne polecenie, by w wystąpieniach na korzyść jezuitów nie naraził się dworom burbońskim (A 7).

Kolejną grupę spraw powierzonych posłowi stanowi polecenie uzyskania rozszerzenia królewskiego prawa nominacji na opactwa, jeśli nie na wszystkie, to przynajmniej na cztery (A 8, B 10); redukcji świąt na wzór zgody uzyskanej przez Wiedeń i dyspensy od postu (B 10). Dwie ostatnie sprawy oraz przypomnienie osób już wcześniej polecanych przez króla jako zasługujących na promocje, zostały poruszone jedynie w instrukcji wspólnej (B 11). Poseł Antici otrzymał nadto polecenie informowania dworu warszawskiego o wszystkim, co się będzie działo na konklawe. Dlatego miał pozostawać w kontakcie nie tylko z kardynałem protektorem, ale i innymi życzliwymi Polsce osobistościami. Miał też dosyłać wszelkie ulotki, jakie w tym czasie krążą po Rzymie, a zwłaszcza śledzić pilnie wypowiedzi i spotkania posłów innych państw, gdyż może to mieć znaczenie także dla innych spraw politycznych (A 9). Ma również zwracać uwagę, aby protektor nie przeoczył żadnej okazji, gdy ktokolwiek inny otrzyma jakikolwiek przywilej, aby to samo uzyskał i król Polski. W tym celu niech posługuje się argumentacją poruszoną w punkcie trzecim tj. bliską współpracą z dworami północy (A10).

Instrukcja dla posła kończy się ogólnym poleceniem spraw przekazanych mu wcześniej i tych, o których poinformuje go kanonik Ghigiotti, kierownik kancelarii Departamentu Włoskiego. W instrukcji wspólnej natomiast szeroko została poruszona kwestia przywilejów honorowych i uprawnień należnych bratu królewskiemu Michałowi, ówczesnemu biskupowi płockiemu.

Oryginały obydwu instrukcji znajdują się w prywatnym archiwum rodu Antici-Mattei w Recanati pod sygnaturą: Armadio 2 busta 15 fasc. 5. Dzięki uprzejmości rodziny Antici mogłem sporządzić odpisy tych interesujących dokumentów. Fragmenty pisane szyfrem, odczytane prawdopodobnie przez samego posła podane są kursywą. W druku została zachowana numeracja akapitów nadana ręką Antici. Zmodernizowano jedynie interpunkcję i niekiedy pisownię. Pozostawiono większość dużych liter ze względu na specyficzne znaczenie, jakie mają w instrukcjach.

W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować prof. Domenico Caccamo za wskazanie mi powyższych materiałów oraz rodzinie Antici-Mattei za ich udostępnienie do druku.

* *
*

A

Instrukcja szczegółowa Stanisława Augusta Poniatowskiego, króla Polski dla Tommaso Antici, posła polskiego przy Stolicy Apostolskiej, w związku z konklawe po śmierci papieża Klemensa XIV.

Varsavia 13 ottobre 1774

1 Faccia ogni sforzo coi suoi Amici,¹ *perché venga eletto il Card. Visconti² in nuovo Papa*. Si persuadea che non potrà mai fare cosa gradita al Sovrano quanto questa *di procurare la di lui elezione per tutti i mezzi; senza affettuazione faccia sì, che sia noto al Porporato questo specialissimo impegno di S.M. per esso*.

¹ Wskazanie przyjaciół, na których mógłby liczyć T. Antici przedstawia pewną trudność. Środowisko rzymskie było mu dość niezyczliwe i poseł polski był w nim osamotniony. Można się jedynie domyślać, że chodzi o przedstawicieli Wiednia, gdzie Visconti był do niedawna nuncjuszem, oraz posła Madrytu, Azara, z którym Antici był w częstszych kontaktach dyplomatycznych.

² Visconti Antonio Eugenio Annibale (1713-1788) pochodził z dawnej rodziny książąt mediolańskich. Wcześniej rozpoczął karierę kościelną w Kurii rzymskiej. Papież Klemens XIII w 1760 r. mianował go tytularnym arcybiskupem Efezu oraz nuncjuszem w Warszawie. Tutaj zyskał sobie zaufanie króla Augusta III, a następnie Stanisława Augusta Poniatowskiego. Z czasów jego nuncjatury (czerwiec 1760 - sierpień 1767) zachowało się ponad 50 woluminów akt wchodzących obecnie do *Archiwum Nuncjatury Warszawskiej*, znajdującego się w Archiwum Watykańskim. Przeniesiony na nuncjusza do Wiednia (1766-1774) nadal interesował się sprawami polskimi. Godność kardynalską otrzymał w 1771 r. Po skończonej nuncjaturze w Wiedniu kierował pracami *Kongregacji Propagandy Wiary*. Zmarł 3 marca 1788 r. Zob. G. Moroni: *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da s. Pietro ai nostri giorni* t.101 Venezia 1860 s. 72-74; Meysztowicz: *De Arch. NVars.* s. 13-17.

- 2 *Faccia sapere in cifra i soggetti, circa i quali potesse farsi uso dell'Esclusiva*³ se fosse per aver luogo, e dia immediatamente tutte le necessarie informazioni. Quando occorresse e le circostanze veramente portassero premura potrà fare una straordinaria spedizione.
- 3 Dia nelle occasioni a comprendere che sebbene non sembri attualmente in tale stato la Corte di Polonia da incutere apprensione, può nulladimeno e giovare e danneggiare la Corte di Roma tanto per se stessa che per l'unione la quale possa seguire con altre Potenze. Darà a vedere *che già attualmente è unita con quelle del Nord, specialmente con la Russia* si chè dalla condotta che si terrà colla Corte di Polonia nell'attuale Conclave potrà forse dipendere il vantaggio o danno di Roma relativamente al Nord ove possono darsi circostanze che l'interessino.
- 4 Proponga i soggetti da raccomandarsi più caldamente per essere promossi alle Cariche del Pontificio Ministero.
- 5 Il Cappello extemporaneo⁴ oltre all'assicurare le convenienze di S.M. considerata assai poco dal passato Pontefice,⁵ darebbe ad essa il modo di promuovere al Cardinalato una persona benemerita della Corte di Polonia. Vede bene adunque il Ministro con quale impegno deve procurare che il Sovrano abbia l'intento.
- 6 Usi ogni diligenza ed attenzione perchè il Nunzio da succedere a Garampi⁶ non solo sia amico suo attualmente, ma il sia della Corte ancora e di quelli che vi risiedono, e che non sia di un carattere portato a mutare allora quando trovasi in esercizio del suo impiego. Abbia avanti gli occhi

³ Ekskluzywa to przywilej przyznawany w przeszłości niektórym dworom królewskim (w Wiedniu, Paryżu, Madrycie) zgłaszania veto przeciw kandydaturze osoby wysuwanej do godności papieskiej.

⁴ *Cappello extemporaneo* względnie *extra curiam* to przywilej wysuwania do godności kardynalskiej osoby szczególnie zasłużonej dla panującego.

⁵ Papież Klemens XIV (1769-1774), Lorenzo Ganganelli, franciszkanin, od roku 1759 kardynał, wybrany na papieża 19 maja 1769 r.

⁶ Garampi Giuseppe (1725-1792), arcybiskup tytularny Beritu (dzisiejszy Bejrut), był nuncjuszem w Polsce w latach 1772-1776, a następnie

il presente Nunzio. Raccomandavasi altre volte nella scelta di un Nunzio che avesse dello spirito, dell'affabilità, buona maniera, e del piacere al conversare; cose tutte gradite al Sovrano ed alla Polonia. Coll'esperienza sua si vede che in uno Stato Repubblicano queste qualità possono essere nocive agli interessi della Corte, e che non è vantaggiosa per essa la dimestichezza di un Nunzio coi Grandi del Regno, e molto meno il suo mescolarsi negli affari politici. Sarebbe pertanto più utile un soggetto dolce, che non presumesse di avere molto spirito, che non pretendesse fare il politico, che vivesse a se, e si tenesse tranquillo. Se con tali qualità possono congiungersi le altre della nobiltà, dell'affabilità nel tratto, e della buona maniera, sarà più gradito il soggetto. Ma si ripete di avvertire che non abbia lo spirito di riformatore, e che la sua devozione non porti fanatismo o ad un dispiacevole bigottismo. Conoscendo i soggetti usi, tutta la cura sopra questo punto sì importante, e si studi di concertarlo con il Sig. Cardinal Protettore giacchè un Nunzio che fosse amico suo, e non fosse del Cardinale potrebbe occasionare delle male intelligenze dannose alla Corte ed ai suoi interessi. Da quanto è accaduto nell'attuale Nunziatura riguardo al Canonico Caleppi,⁷ che ha predominio sopra lo spirito del Nunzio, avverta quanto sia necessario il vegliare ancora sopra la scelta dell'Uditore.⁸ Non vi è bisogno per la Polonia di un Ministro in esso. Un buon

w Wiedniu (1776-1785). Wyniesiony został do godności kardynalskiej w 1785 r. Szczególnym polem jego zainteresowań przed podjęciem misji dyplomatycznych i po ich ukończeniu były zasoby Archiwum Watykańskiego, w którym przez dłuższy czas pełnił funkcję prefekta. Jako nuncjusz w Polsce rozpoczął systematyczne formowanie archiwum nuncjatury. Zob. Meysztowicz: *De Arch. NVars.* s. 24-30.

⁷ Caleppi Lorenzo (1741-1817), po ukończeniu studiów średnich w kolegium jezuickim w Rawennie, doktoryzował się *in utroque iure* w kolegium w Cesena. W latach 1766-1777 był wikariuszem arcybiskupa Ravenny, kardynała Niccolò Oddi. Wprowadzony do Kurii rzymskiej przez Garampiego towarzyszył mu jako audytor jego nuncjatury w Polsce (1772-1776), a następnie w Wiedniu (1776-1785). Zob. *Dizionario biografico degli italiani*. T.16 Roma 1973 s. 679-682.

⁸ Funkcje audytora wchodzącego do *famili* nuncjusza należały do ważniejszych w zakresie jurysdykcji sądowej. Audytorzy zastępowali nuncjuszy w czasie ich nieobecności.

legale, un uomo che non si mescoli negli affari politici, che attenda soltanto alla giudicatura in Polonia, che non presume fissare agenti in Roma per gli affari tirandoli a tale effetto alla Nunziatura, e che sia disinteressato sarebbe l'uditore da bramarsi nella nuova Nunziatura. Se lo Abate Fabri⁹ non fosse uditore di un Durini¹⁰ sembrava l'uditore nato per la Polonia.

- 7 Circa gli ex Gesuiti¹¹ si regoli in modo che S.M. possa mostrare le sue buone disposizioni verso di essi, e la sua conformità alle buone idee che può attualmente formare il Sacro Collegio sicché in questa maniera il Sovrano si acquisti sempre più la stima e l'amicizia del medesimo. Avverta però di andare cautelato, e di non avanzare proposizioni che possano dispiacere ai Ministri Borbonici.¹² In una parola si regoli in modo che questo punto così geloso non occasioni contrarietà al Sovrano, ma gli concilii buona opinione senza alcun pregiudizio.
- 8 Si congiunga con il Signor Cardinale con ogni efficacia per domandare come prima grazia un breve per la commenda delle abbadiie regolari¹³ almeno di quattro a sua

⁹ Opat Fabri Aloisius, notariusz i audytor nuncjusza Duriniego.

¹⁰ Angelus Maria Durini, arcybiskup Ancyry, nuncjusz w Polsce w latach 1767-1772. Spełniał już wcześniej liczne funkcje w Kurii rzymskiej i był wysyłany w licznych misjach dyplomatycznych. Pełnił m. in. funkcje internuncjusza w Paryżu (1753-1754) oraz inkwizytora na Malcie. Jego pobyt w Polsce przypada na okres konfederacji, najpierw radomskiej, następnie barskiej. Tej ostatniej wyraźnie sprzyjał, czym też zraził sobie króla Stanisława Augusta. O odwołanie Duriniego starał się przez dłuższy czas poseł polski w Rzymie Tommaso Antici. Został kardynałem w 1776 r., następnie legatem w Awinionie. Zmarł 28 kwietnia 1796 r. Zob. Meysztowicz: *De Arch. NVars.* s. 16-23.

¹¹ Zakon jezuitów został zniesiony w całym Kościele przez brewe papieża Klemensa XIV *Dominus ac Redemptor* z dnia 12 lipca 1773 r.

¹² Dwory burbońskie w Lizbonie, Madrycie, Paryżu i Parmie wywierały silny nacisk na Stolicę Apostolską, żądając m.in. zniesienia Towarzystwa Jezusowego. Już wcześniej usunęły członków zakonu ze swych terytoriów: Portugalia w 1759 r., Francja w 1762, Królestwo Obojga Sycylii i Malta w 1768, a w 1769 r. — Parma.

¹³ Sprawa obsady opactw przez króla została uregulowana konkordatem wschowskim w 1737 r., ratyfikowanym przez Polskę i zatwierdzonym przez Klemensa XII bullą *Summi atque aeterni* z 13 września 1737 r. Przyznawał on królowi prawo mianowania opata komendata-

scelta, e sia certo che una delle migliori sarebbe destinata in remunerazione delle sue fatiche.

9 Procuri informare di tutto minutamente la Corte e non tralasci perciò di avere altre segrete intelligenze in Conclave oltre quella del Cardinale Protettore. Piace anche a S.M. avere quelle nuove, e quei scritti che ordinariamente si spargono in Roma in tempo di Sede Vacante. Ma più di tutto brama sapere le idee e le unioni tra i Ministri stranieri che possono dar lume anco ad altre materie politiche più importanti.

10 Avverta bene di vegliare sopra il Signor Cardinale Protettore acciò, all'occasione di qualche pretensione delle altre Corti, faccia valere i diritti di quella di Polonia eguale alle altre nel rango e superiore a molte per la devozione sempre mostrata alla Santa Sede. Lo porti a farla stimare nelle occasioni prevalendosi delle ragioni accennate al terzo punto.

Generalmente si raccomandano tutti gli affari pendenti spediti dal Real Gabinetto, ed il di più di mano in mano gli sarà notificato dal Canonico Ghigiotti¹⁴ autorizzato da Sua Maestà nel suo Real Gabinetto per il Dipartimento degli affari di Roma.

^a Stanislao Augusto Re ^a

a - a Podpis własnoręczny króla.

riusza w 13 opactwach Królestwa. Zob. T. Włodarczyk: *Konkordaty*. Warszawa 1974 s. 87-92.

¹⁴ Gaetano Ghigiotti (1728?-1796), Włoch, przybył do Polski wraz z nuncjuszem Viscontim w 1760 r. jako jego *maestro di camera*. Kolejno piastował szereg stanowisk świeckich i kościelnych. Za Stanisława Augusta kierował kancelarią Departamentu Włoskiego (do spraw kościelnych włoskich). Znaczne archiwum, zarówno papiery prywatne, jak zwłaszcza dokumentacja spraw, które załatwiał, znajduje się aktualnie w *Archiwum Głównym Akt Dawnych* w Warszawie, część jednak uległa rozproszeniu lub zaginęła. Zob. E. Brańska: *Archiwum księdza Kajetana Ghigiottiego*. W: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*. Przewodnik po zespołach. Cz. 1: *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa 1975 s. 342-349; J. Reychman: *Ghigiotti Kajetan*. W: *Pol. Sł. Biogr.* T.7 Kraków 1948-58 s. 417-418; O.F. Tencajoli: *La corte italiana del Re Stanislao Poniatowski*. Emporium. Rivista mensile illustrata d'arte, letteratura, scienze e varietà 44:1916 s. 451.

B

Instrukcja Stanisława Augusta Poniatowskiego, króla Polski dla kardynała protektora Francesco Albani oraz posła polskiego przy Stolicy Apostolskiej Tommaso Antici w związku z konklawe po śmierci papieża Klemensa XIV.

Varsavia 13 ottobre 1774

- 1 Si procuri la elezione di un Pontefice amico. Sopra tutti deve cercarsi *che il Sig. Card. Visconti sia promosso alla dignità Pontificia*. Il Signor Cardinale Protettore ed il Ministro non potranno fare cosa più grata a Sua Maestà il Re di Polonia *che procurando con tutti i mezzi possibili l'innalzamento alla Sede di Pietro del degno porporato, per cui non solo esso, ma tutta la sua famiglia, e la primaria classe degli uomini onesti di questo Regno conserva una stima singolare*.
- 2 Si avverta che se dalle altre Corti prescindendo dalle solite, si domanda l'esclusiva di un qualche soggetto dal pontificato, deve procurarsi lo stesso diritto per la Corte di Polonia. Nel passato Conclave pose fuori tale pretensione il Signor Cardinale Orsini per la Corte di Napoli.¹ Non dovrebbe essere, in caso di simile pretensione, posposta la Corte di Polonia alle altre Corti.
- 3 Riguardo all'esclusiva quando questa possa aver luogo, si rimette il Soggetto alla considerazione di ambedue. *In generale ognuno di quelli, che è stato addetto al sistema del Pontificato passato, prescindendo dal Cardinal Zelada,*²

¹ Kardynał D. Orsini d'Aragona (1719-1789), ambasador nadzwyczajny Marii Amalii, królowej Neapolu przy papieżu Klemensie XIII, złożył protest przeciw wyborowi na papieża kardynała Flavio Chigi i w ten sposób skupił głosy na osobie kardynała L. Ganganelli, który wybrany papieżem przybrał imię Klemensa XIV.

² Kardynał Francesco Saverio de Zelada (1717-1801) pochodził z moźnej rodziny hiszpańskiej. Papież Klemens XIII w 1760 r. mianował go audytorem Roty rzymskiej, a Klemens XIV w 1773 r. kardynałem. Był zwolennikiem skasowania jezuitów. Odegrał znaczną rolę na konklawe w 1774 r. przyczyniając się do wyboru Piusa VI.

non pare che sia troppo amico di questa Corte. Si è notata in tempo del Nunzio Durini,³ del Cardinal Marefos⁴ una contrarietà positiva. Per non fallare si lascia in questo punto la libertà ad essi, i quali in facie loci conoscono meglio i soggetti.

- 4 Se tanto il Signor Cardinale Protettore che il Ministro per dare maggior risalto alla Nostra Corte crederanno utile il dare a vedere al Sacro Collegio, *come le altre Corti del Nord appoggiano i sentimenti di S.M.*, ne scrivano immediatamente e facciano sapere in quali termini, e sopra qual punto *si stimino utili le lettere di dette potenze.*
- 5 Non solo circa l'elezione del Papa ma anche circa quella dei Ministri Pontifici si desidera che usino il Signor Cardinale ed il Marchese Antici tutta la cura perché cada sopra soggetti bene affetti a questa Corte. Specialmente deve usarsi riguardo al Datario⁵ dalla propensione e contrarietà del quale dipende per lo più il buono o cattivo esito delle materie graziose che frequentemente sono promosse da questa Corte.
- 6 Ordinariamente al principio di un Pontificato è più facile l'ottenere le convenienze di una Corte e tanto più se avanti l'elezione si dà a comprendere di volerle subito soddisfatte. Egli [!] è noto al Signor Cardinale si bene che al Ministro come il Papa defunto ha accordati Cappelli Ex-

³ Zob. instrukcja poprzednia przypis 10.

⁴ Kardynał Mario Marefoschi mianowany *in pectore* w styczniu 1770 r., ogłoszony kardynałem publicznie na konsystorzu we wrześniu tego roku, zmarł 1780 r.

⁵ Od końca XVII w. kierownikiem *Datarii Apostolskiej* był zazwyczaj kardynał. Nazwa pochodzi od czynności datowania dokumentów, funkcji wyodrębnionej już w XV stuleciu. Z czasem datariusz uzyskuje pełną autonomię i szeroki zakres spraw. Papież Sykstus V (1585-1590) poszerzył znacznie kompetencje tego dykasterium. Do *Datarii* należały m.in. sprawy nadawania beneficjów niekonsystorialnych zarezerwowanych Stolicy Apostolskiej i związane z tym kwestie finansowe; następnie dyspensy *in foro externo* od przeszkód do zawarcia małżeństwa oraz sprawy innych dyspens, indultów i przywilejów udzielanych przez papieży. Benedykt XIV w 1745 r. ograniczył nieco kompetencje *Datarii* zwłaszcza w zakresie nadawania beneficjów kościelnych.

temporanei alle quattro Corti di Vienna, Francia, Spagna e Portogallo⁶ senza avere usata questa attenzione alla Corte di Polonia. Tutti i Principi Cattolici meritano lo stesso riguardo dal Sommo Pontefice e la Corte di Polonia è stata ed è assai devota della Santa Sede per dover essere considerata al pari delle altre. Fin da quel tempo in cui seguì la Dichiarazione Pontificia dei quattro suddetti Cappelli si fece istanza da S.M. per avere a suo tempo la medesima considerazione circa le officiose premure che potesse mostrare di qualche extemporanea promozione al Cardinalato. Si brama ora di ottenerne all'elezione del nuovo Papa una positiva promessa.

- 7 Si desidera ancora qualche sicurezza sul nuovo Nunzio da dover succedere a Monsignor Garampi, già destinato Nunzio di Vienna. Si rimettono alla memoria di Sua Eminenza e del Ministro i soggetti che questa Corte avrebbe graditi, tra i quali principalmente Caprara,⁷ Ranuzzi⁸ ed Archetti.⁹ Che se le altre Corti ottengono la lista, non è

⁶ Już od 1773 r. Tommaso Antici zabiegał o kapelusze kardynalskie dla siebie. Licząc, że król wysunie jego osobę, powoływał się na przywilej innych dworów europejskich przedstawiania kandydatów do tej godności. Dotychczas król Polski nie posiadał takiego uprawnienia i Stanisławowi, Augustowi zależało z racji prestiżowych na jego uzyskaniu. W sprawie starań T. Antycznego zob. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, *Archiwum ks. Kajetana Ghigiottiego*, pudło 3 f.33.

⁷ Caprara Montecuccoli Giovanni Battista (1733-1810), studiował w rzymskim Collegio Nazareno. Po uzyskaniu doktoratu *in utroque iure* został referendarzem *Sygnatury Apostolskiej*, a w 1758 r. wicedelegatem w Romanii. W 1775 r. wysuwano go na następcę Garampiego w Polsce. Propozycji tej nie miał ochoty przyjmując i jeszcze we wrześniu tego roku zostaje nuncjuszem w Palatynacie Reńskim.

⁸ Ranuzzi Vincenzo (1726-1800). Spełniał szereg funkcji w Kurii rzymskiej, kiedy papież Pius VI w 1775 r. mianował go arcybiskupem tytularnym Tyru oraz nuncjuszem apostolskim w Republice Weneckiej. W 1782 r. został nuncjuszem w Lizbonie, a w trzy lata później kardynałem. Zob. G. Moroni: *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica...* t.56 Venezia 1852 s. 166-167.

⁹ Archetti Giovanni Andrea (1731-1805), arcybiskup tytularny Chalcedonu, został nuncjuszem w Polsce po Garampim. Przybył do Polski w kwietniu 1776 r. i pełnił swe funkcje do listopada 1784 r., a dwa miesiące wcześniej otrzymał nominację kardynalską. Brał czynny udział we wszystkich wydarzeniach ostatnich lat Rzeczypospolitej. W sprawach kościel-

questo un privilegio da trascurarsi per la nostra Corte. Sul proposito dei Nunzi sarebbe altresì da procurarsi un sistema fisso in vigore di cui il Nunzio di Polonia debba assolutamente essere esentato da ogni altra Nunziatura ancorché di Vienna, e debba passare ad una Carica Cardinalizia in Roma. Che se altre Corti, prescindendo dalle quattro le quali ne sono in possesso, pretendessero di avere il Nunzio Cardinale tosto che ha terminata la rispettiva Nunziatura, deve ottenersi tale distintivo anche per la Corte di Polonia.¹⁰ In genere si raccomanda al Signor Cardinale ed al Ministro di invigilare che niun privilegio o esenzione concedasi alle altre Corti, il quale non venga del pari accordato a quella di Polonia che ha il medesimo diritto.

- 8 Si sarebbe potuto nell'attuale Delegazione fissare una qualche costituzione che ponesse un limite alla giurisdizione della Nunziatura di cui ogni Nunzio, per farsi merito presso la Corte di Roma, bene spesso abusa ampliandola con positivo danno e disprezzo del Sovrano. La pietà e la devozione di S.M. hanno fino ad ora impedito ogni innovazione su questo punto gravoso alla maggior parte più colta della Nazione, ma non potrà poi astenersi in appresso di venire ad un qualche efficace riparo quando dall'istessa Santa Sede non vi si provveda. Sarebbe pertanto desiderabile per la comune tranquillità, che di concerto col nuovo Papa si venisse ad un Concordato che restringendo i limiti abusivamente stesi dalla Nunziatura togliesse ogni occasione d'inevitabile rottura tra le due Giurisdizioni.¹¹

ných prowadził negocjacje z Rosją. Zob. Meysztowicz: *De Arch. NVars.* s. 31-34; Ł. Kurdybacha: *Kuria rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773-1783.* Kraków 1949.

¹⁰ Zwyczajowo już, nuncjusze kończący urządowanie w Wiedniu, Paryżu, Madrycie i Lizbonie otrzymywali godność kardynalską.

¹¹ Żądanie ograniczenia jurysdykcji nuncjuszy było powszechne, i w tym wypadku żądania polskie nie były czymś odosobnionym. W sytuacji Polski doszły jednak spory kompetencyjne z urzędem prymasa, szczególnie silne w latach 20-tych i 30-tych osiemnastego stulecia. Zob. B. Kumor: *Prymasostwo i nuncjatura apostolska. Metropolie.* W: *Historia Kościoła w Polsce. T. 2: do roku 1764, cz. 2 od roku 1506.* Poznań-Warszawa 1974 s. 447-448.

- 9 Il defunto Pontefice ha provveduto alla soppressione dei Gesuiti senza interpellare questa Corte, e forse solo alle torbide circostanze della Polonia può riferire la Santa Sede l'esecuzione di un breve consimile e in materia sì delicata inviato in questo Regno senza la minima sua saputa. Egli [!] è troppo necessario che ciò sia considerato dal Signor Cardinale e dal Ministro per far avvertire al Sacro Collegio come un tale dispotismo in altri casi può essere molto nocivo alla Santa Sede istessa. Inoltre egli è bene che vi si rifletta anche perché se durante il Conclave, o all'elezione del nuovo Papa si trattasse di qualche determinazione che risultasse in vantaggio degli Ex-Gesuiti possano dare a conoscere esservi altresì propensa questa Corte, la quale né ha domandato né aveva motivo di domandare la soppressione dei Gesuiti nei propri Stati.
- 10 Tra le prime grazie da domandarsi al nuovo Pontefice quelle di maggiore premura per Sua Maestà sono: 1° di ottenere un breve apostolico in vigore di cui possano ridursi in Commenda le Abbazie Regolari del Regno;¹² quando non si potesse ottenere subito il breve circa tutte, si procuri di far concedere immediatamente la grazia al Re di averne sei o almeno quattro a sua scelta. 2° la riduzione delle feste nel suo regno sul piede in cui sono state ridotte dalla Corte di Vienna. 3° la dispensa stessa per tutti i suoi stati privi di oglio dai Cibi Quadragesimali sul piede di quella concessa alla Lombardia.
- 11 Ogni Corte raccomanda al nuovo Papa dei soggetti perché sieno promossi. S.M. avendo già inutilmente raccomandato al defunto Pontefice Monsignor Lascaris,¹³ Monsig. Sil-

¹² Por. Instrukcja A, przypis 13.

¹³ Laskarys (Lascaris) Jerzy Hieronim Maria Wojciech (1706-1795), z pochodzenia wencjanin. Wstąpił do zakonu teatynów. W czasie długiego pobytu w Polsce pełnił szereg funkcji tak w zakonie, jak i poza nim. Otrzymał m.in. godność biskupa tytularnego zenopolitańskiego, opata żółkiewskiego, patriarchy jerozolimskiego. Od 1756 r. przebywał w Kurii rzymskiej, gdzie był referentem i ekspertem od spraw polskich. Zob. *Pol. Sł. Biogr.* t.16 Wrocław 1971 s. 519; M. Loret: *Życie polskie w Rzymie w XVIII wieku.* Rzym 1930 s. 113-118.

va,¹⁴ P. Pirelli Teatino,¹⁵ ed il Sig. Co Ottaviano Ondedei¹⁶ riuniva attualmente i suoi più forti Uffici, i quali desidera che sieno sostenuti con vigore dal Sig. Card. Protettore e dal Ministro.

- 12 Aliena Sua Maestà da tutto ciò che riguarda etichetta di Titoli e Cerimoniali, non voleva prender parte alle inconvenienze usate al Principe suo Fratello Monsignor Vescovo di Plosko¹⁷ provenienti dalla minutezza del Cardinal Pallavicini¹⁸ già Segretario di Stato, e da una falsa idea di politica del Nunzio Garampi e dal suo Uditore Caleppi. A questa naturale alienazione del Sovrano dava stimolo maggiore l'indifferenza del Principe Vescovo derivante dalla sua umiltà e dolcezza per le quali non voleva che assolutamente si entrasse in alcun impegno colla Corte di Roma per sua cagione. Ma avendo portato l'accidente che sieno capitate alle mani di S.M. una lettera recentemente scritta al Principe dal Cardinal Pallavicini, ed ora un'altra del Nunzio di cui si trasmette la copia, non ha potuto fare a meno di non rimanere maravigliata e formalizzata che tali soggetti

¹⁴ Prawdopodobnie wzmianka ta odnosi się do Silva Patrizio (1756-1840), członka eremickiego zakonu św. Augustyna, późniejszego arcybiskupa Ewory i kardynała z nominacji papieża Leona XII. Jego związki z Polską nie są mi bliżej znane.

¹⁵ Pirelli Luigi, teatyn, ur. 4 stycznia 1740 r., profesję zakonną złożył 11 I 1756 r. Mianowany przez papieża Piusa VI biskupem w Teramo 16 II 1777 r., przeniesiony następnie na biskupstwo w Trani 29 X 1804 r., zmarł 15 VII 1820 r. Informacje zaczerpnięto z *Generalnego Archiwum Teatynów* w Rzymie: rękopis 144 — Luigi Guarini: *Vescovi teatini* s. 131. Brak w *Archiwum* materiałów do jego działalności, jak i korespondencji.

¹⁶ Ottaviano Ondedei — osoba bliżej nie zidentyfikowana. Nazwisko prawdopodobnie zostało zniekształcone.

¹⁷ Michał Jerzy Poniatowski (1736-1794), brat króla Stanisława Augusta. Mianowany biskupem koadiutorem z prawem następstwa 12 VII 1773. W miesiąc później, po śmierci biskupa Szembeka zostaje ordynariuszem diecezji płockiej aż do roku 1784. Zob. W. Müller: *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI w. do rozbiorów*. Studia Płockie 3:1975 s. 153-222, zwłaszcza s. 208-213.

¹⁸ Pallavicini Lazaro-Opizio (1719-1785). W latach 1760-1767 był nuncjuszem w Hiszpanii, mianowany kardynałem przez Klemensa XIII w 1766 r. pełnił ważną rolę Sekretarza Stanu przy Klemensie XIV i jego następcy Piusie VI. Zob. *Enc. Catt.* t.9 Città del Vaticano 1952 s. 643; Pastor: *Storia* t.16 cz. 1-3 Roma 1955.

abbiano difficoltà di dare il titolo di Principe al suo Fratello Vescovo che pure gli davano quando era semplice Abbate,¹⁹ e che non gli è stato mai controverso da gli stessi Sovrani. Si aggiunge come il caso ha portato che S.M. abbia saputo qualmente non solo suddetto Cardinal Pallavicini, ma lo stesso Pontefice hanno usato sul principio al Principe suo fratello un trattamento ad esso conveniente anco quando fu promosso al Vescovato, e che solo hanno cessato dal darglielo allora quando la Nunziatura fece delle politiche rappresentanze per fare la sua Corte ad alcuni altri Vescovi di Polonia. Non si vuol fare un delitto al Nunzio di tale sua condotta che trae l'origine da un politico modo di pensare assai ristretto e limitato, poiché nello stesso tempo non manca di dare esattamente il Titolo di Principe al Sig. Ponianski Maresciallo della Confederazione che solo in questa Delegazione di Dieta l'hà ottenuto;²⁰ mà si lascia considerare al Sig. Cardinal Protettore ed al Ministro se in questo contegno del Nunzio e della Corte di Roma vi sia la convenienza del Sovrano. Si attende da Sua Eminenza e dal Ministro all'occasione del nuovo Pontificato un efficace provvedimento in vigore di cui il Principe suo fratello riceva da Roma quello stesso trattamento di cui era in possesso quando fu promosso al Vescovato.

^a Stanislaus Augustus Rex ^a

a - a Podpis własnoręczny króla.

¹⁹ Michał Jerzy Poniatowski, brat króla Stanisława Augusta, późniejszy biskup płocki, był opatem czerwińskim od 1764 r.

²⁰ Poniński Adam (1732-1798). W latach 1773-1775 marszałek sejmu zawiązanego w konfederację generalną.

OMÓWIENIA I INFORMACJE

HIERONIM FOKCIŃSKI SI

UDZIAŁ KARDYNAŁA PROTEKTORA W NADAWANIU WYŻSZYCH GODNOŚCI KOŚCIELNYCH W KURII RZYMSKIEJ W XVI WIEKU

Kilka uwag na marginesie książki H.D. Wojtyski
Papiestwo — Polska 1548-1563

Potwierdzenie wybranego lub prezentowanego na wyższe godności kościelne kandydata, należało do wyłącznych prerogatyw władzy papieskiej. Podpisanie przez papieża odnośnego dokumentu poprzedzały dość długie i skomplikowane starania w Kurii rzymskiej, normowane w pierwszej połowie XVI w. bardziej zwyczajami aniżeli przepisami prawnymi. Doniosłą rolę w całości postępowania odgrywał kardynał, któremu papież zlecał daną sprawę. Zazwyczaj był nim kardynał protektor względnie jego zastępca (wiceprotektor, komprotektor). Pod koniec trwania soboru trydenckiego udział i uprawnienia tego urzędu w procedurze nadawania wyższych godności zaczęły ulegać dość znacznym zmianom. Było to wynikiem zamierzonej i powoli realizowanej reformy nadawania wyższych godności, a zwłaszcza przeprowadzania tzw. procesu informacyjnego, na podstawie którego papież, po zasięgnięciu dodatkowo opinii kardynałów na konsystorzu, podejmował decyzję.

Niniejsze uwagi nie są pomyślane jako pełne omówienie pierwszego rozdziału drugiej części monografii H. Wojtyski, zatytułowanej — *Polski protektorat narodowy w Rzymie*.¹ W

¹ H.D. Wojtyska: *Papiestwo — Polska 1548-1563. Dyplomacja*. Lublin 1977. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Rozprawy Wydziału Teologiczno-Kanonicznego 43. W drugiej części pracy: *Polska służba dyplomatyczna w Rzymie* na wstępie rozważa autor zagadnienie polskiego protektoratu przy Stolicy Apostolskiej (s. 241-300), przy czym całość problematyki analizuje w następujących podrozdziałach: 1. *Geneza, obowiązek, wynagrodzenie*. 2. *Kardynał protektor Alessan-*

zamierzeniu mają jedynie uzupełnić i niekiedy sprostować niektóre stwierdzenia w ramach jednego z poruszanych tam zagadnień, a mianowicie procedury przeprowadzania w Kurii rzymskiej procesu informacyjnego i referowania na konsystorzu papieskim jego wyników. Czynności te poprzedzały ostateczne nadanie wyższych godności (biskupstw, niektórych opactw) przez papieży i w omawianym okresie należały do kompetencji kardynałów protektorów.

Z porównania liczby stron poświęconych omówieniu genezy (s. 11-53) i organizacji nuncjatury polskiej (s. 161-232) oraz opisu paralelnych kwestii polskiego protektoratu w Rzymie (s. 235-272) wynika jasno, że Autor zwrócił uwagę przede wszystkim na pierwszy temat. Taką dysproporcję w opracowaniu uzasadnia rola i znaczenie prezentowanych instytucji, a także zasób dostępnych archiwaliów oraz ogólny stan zaawansowania badań. Na ten ostatni aspekt zwraca Autor uwagę już we *Wstępie* pisząc: *Zagadnienie protektoratu Polski (podobnie jak innych krajów, oprócz Anglii) nie było dotąd ani omawiane, ani nawet wzmiankowane; do tego stopnia, że historiografia polska w ogóle nie wie o istnieniu podobnej instytucji (s. 5)*. W przypisie 22 na tej samej stronie wzmacnia jeszcze swe twierdzenie dodając: *poza wzmiankami w przypisach do edycji tomicjanów*.

Aby się przekonać, że nie jest aż tak źle w historiografii obcej, wystarczy, oprócz tytułów wskazanych przez samego Autora, zajrzeć do bibliografii podanej np. w nienajnowszym już opracowaniu W. Stelzera² czy A. Strnada.³ Faktem jest nato-

dro Farnese (1544-1589). 3. *Kardynałowie wiceprotektorzy* — Francesco Sfondrati, Bernardino Maffei, Giacomo Puteo. W formie załącznika omówiona została zupełnie nie znana funkcja *Advocatus Regni Poloniae*.

² W. Stelzer: *Zum Kardinalprotektorat der deutschen Nation am Beginn des 16. Jahrhunderts*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Kanonistische Abt. 86:1969 s. 461-466.

³ H. Wojtyńska korzystała z dwu artykułów tego autora, gdzie podana jest dość obszerna bibliografia przedmiotu, zwłaszcza na temat protektorów Rzeszy oraz krajów habsburskich. W polskim omówieniu artykułu Strnada: *Breslaus Kardinalprotektor an der römischen Kurie, vornehmlich im 16. Jahrhundert*. Archiv für schlesische Kirchengeschichte 29:1971 s. 90-106, przez J.D. w Śląskim Kwartalniku Historycznym Sobótka 28:1973 s. 541, recenzent jest zupełnie przeciwnego zdania, aniżeli Wojtyńska i czyni zarzut Strnadowi, że *nazbyt obszernie rozpisując się na*

miast, że w literaturze polskiej brak było dotąd szerszego omówienia tej tematyki. Została całkowicie niezauważona w tak obszernych pracach, jak *Historia Kościoła w Polsce* redagowana przez B. Kumora i niedawno zmarłego Z. Obertyńskiego,⁴ jak i wcześniej opublikowanych tomach wydawnictwa *Kościół w Polsce* pod redakcją J. Kłoczowskiego.⁵ Wzmianek jednak, i to znacznie dłuższych aniżeli zamieszczone w przypisach tomicjanów, nie brak zarówno w dawniejszych jak i nowszych pracach. Instytucja protektoratu przetrwała bowiem do rozbiórów Rzeczypospolitej. Kardynał protektor Polski występuje zatem w licznych dokumentach na przestrzeni paru wieków i już z tego tytułu — tak wydawcy źródeł, jak i autorzy różnych opracowań nie mogli go zupełnie pominąć. Dla przykładu, wydawcy kolejnych tomów *Elementa ad fontium editiones*, z których Autor korzystał i często się do nich odwołuje, poświęcili w dość zwięzłych wstępach stosunkowo sporo miejsca funkcji kardynała protektora.⁶ Szereg uwag i tekstów można też znaleźć w edycji źródeł watykańskich J. Korzeniowskiego⁷ i w pracach na niej opartych, np. J. Grzywacza,⁸ czy opracowaniach bardziej popularnych, jak J. Tazbira.⁹

Jednakże zgodnie z zapowiedzią pragnę się ustosunkować jedynie do uwag na temat roli kardynała protektora przy nadawa-

temat powstania i kompetencji urzędu kardynała protektora w ogólności, czyli o zagadnieniu z literatury historycznej znanym, więcej natomiast niż wstrzemięźliwie potraktował wprowadzenie do tematyki wrocławskiej [...].

⁴ T.1-2. Poznań-Warszawa.

⁵ T.1: *Średniowiecze*. Kraków 1966; t.2: *Wiek XVI-XVIII*. Kraków 1969.

⁶ T.3: *Repertorium rerum polonicarum ex Archivo Orsini in Archivo Capitolino*. Pars 1. (Ed. W. Wyhowska de Andreis) Romae 1961 s. IX, XI-XII, XVI-XVII; t.7: Pars 2 tegoż *Repertorium Romae* 1962 s. X-XIII; t.22: *Documenta polonica ex Archivo Parmensi*. Pars 1. (Ed. V. Meyszto-wicz, W. Wyhowska de Andreis) Romae 1970 s. VI-VII.

⁷ *Analecta Romana quae historiam Poloniae saec. XVI illustrant ex archivis et bibliothecis excerpta*. Cracoviae 1894. *Scriptores Rerum Polonicarum* 15. (Dalej skrót: *Analecta Romana*).

⁸ J. Grzywacz: *Nominacja biskupów w Polsce przedrozbiorowej*. Lublin 1960 s. 98 i nn.

⁹ J. Tazbir: *Historia Kościoła katolickiego w Polsce (1460-1795)*. Warszawa 1966, np. s. 104.

niu wyższych godności kościelnych w Kurii rzymskiej w XVI wieku. Sprawie tej Autor poświęca niewiele miejsca, choć przyznaje, że było to *jednym z głównych zadań protektorów* (s. 255). Nieco wcześniej — s. 249 zaznacza nadto, że *przywilej referowania petycji królewskich na konsystorzach stał się jedynym dostatecznie jasno sprecyzowanym prawem protektoratu*. Na obydwie twierdzenia można się zgodzić bez zastrzeżeń, szereg jednak dalszych informacji wymaga pewnych uściśleń, a niekiedy i znacznej korekty.

Podstawowym, a niestety mylnym, punktem wyjścia opracowania jest teza o wprowadzeniu biskupich procesów informacyjnych dopiero przepisem V soboru laterańskiego w 1514 r. (s. 251). Opinia ta jest wprawdzie dość rozpowszechniona i to nie tylko wśród autorów polskich. Niektórzy przyjmują jeszcze późniejszą datę zaliczając ustanowienie procesów informacyjnych do wielkich osiągnięć soboru trydenckiego, zakończonego dopiero w 1563 r.¹⁰ Pomijając obecnie ustalenia poczynione w artykule o procedurze nadawania godności konsystorialnych przed XVI stuleciem,¹¹ chciałbym jedynie zwrócić uwagę na te zagadnienia, które występują w cytowanej przez Autora literaturze, a zostały w jakiejś mierze mylnie zinterpretowane, i uzupełnić je o wyniki nowszych badań.

Wydaje się, że za główne, o ile nie jedyne, źródło informacji do procesów informacyjnych służył Autorowi artykuł H. Jedin, stanowiący istotnie najszersze dotąd omówienie tej kwestii, ale napisany przeszło 40 lat temu.¹² W krótkim wprowadzeniu do dyskusji nad problemem procesów informacyjnych na soborze trydenckim, Jedin szkicuje najogólniej ich genezę.¹³ Omawiając

¹⁰ Tak utrzymuje np. W. Müller: *Diecezje w okresie potrydenckim*. — W: *Kościół w Polsce*. T.2 s. 105-106.

¹¹ H. Fokciński: *Procesy informacyjne w Kurii rzymskiej przed nadaniem wyższych beneficjów kościelnych do początku XVI wieku*. Informations. Biuletyn Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych 1:1976 s. 74-85.

¹² H. Jedin: *Die Reform des bischöflichen Informativprozesses auf dem Konzil von Trient*. W: *Kirche des Glaubens — Kirche der Geschichte*. T.2. Freiburg-Basel 1966. Jest to przedruk z: *Archiv für kath. Kirchenrecht* 116:1936 s. 389-413. (Dalej skrót: H. Jedin: *Die Reform*).

¹³ *Tamże* s. 441-443.

konstytucję papieską Leona X *Supernae dispositionis arbitrio* z 5 maja 1514 r. — na stronie wskazanej przez Wojtyskę — nie mówi jednak o wprowadzeniu dopiero wtedy procesów informacyjnych, lecz o przekazywaniu Kolegium kardynalskiemu informacji uzyskanych na ich podstawie.¹⁴ Ściśle biorąc fragment konstytucji odnoszący się do tej sprawy — nie cytowany, ani nie wskazany przez Jedinę — zobowiązuje kardynała, któremu papież polecił przeprowadzenie badania, do przekazania jedynie wiadomości o tym zleceniu *uni cuiuslibet ordinis antiquiori cardinali*.¹⁵ Niezależnie zresztą od tej różnicy w interpretacji, konstytucja uściśla tylko pewien szczegół procedury, a nie wprowadza samego obowiązku przeprowadzania procesu.

Dla chronologii ustalenia się praktyki procesów informacyjnych ważna jest informacja Jedinę o zachowaniu się dwu zbiorów akt procesowych, jednego z okresu pontyfikatu Juliusza II (1503-1513) i drugiego z okresu Leona X (1513-1521).¹⁶ Nie jest to wprawdzie całkiem ścisłe, bo z lat tego pierwszego papieża znany jest dotychczas tylko jeden protokół z przepro-

¹⁴ *Nach ihm (Sessio 9 des V. Laterankonzils) sind die Nachforschungen über die Person des Kandidaten Sache des Cardinalis proponens — das ist jetzt in der Regel der für das betreffende Land bestellte Kardinalprotektor oder sein Vertreter, der Vizeprotektor —; dieser teilt das Ergebnis seiner Nachforschungen den Häupten der drei Ordines des Kardinalskollegiums, dem ältesten jeweils anwesenden Kardinalbischof, Kardinalpriester und Kardinaldiakon, vor dem Konsistorium mit, damit diese ihrerseits die Mitglieder ihres Ordo informieren können. Es ist offengelassen, in welcher Form die Mitteilung zu geschehen hat, ob durch den Kardinal selbst bei Gelegenheit eines Konsistoriums oder unabhängig von einem solchen durch den Sekretär. Dann erst erstattet der Cardinalis proponens in Konsistorium seine Relation, und es findet die Präkonisation statt. — Tamże s. 443.*

¹⁵ *Oдносны fragment konstytucji Leona X brzmi następująco: Quinimo ut accuratius diligentiusque idoneae personae promoveantur, statutimus, ut cardinalis, cui electionis, postulationis aut provisionis ecclesiae seu monasterii relatio committetur, antequam in sacro consistorio, ut moris est, referat, commissionem examinis ac relationis huiusmodi sibi datam, uni cuiuslibet ordinis antiquiori cardinali in ipso consistorio per se ipsum, vel si ea die, qua sibi commissionis onus iniunctum fuerit, consistorium non fuerit, per secretarium suum aut alium quemlibet ex suis domesticis familiaribus notam illam facere debeat... — Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. (Ed. I.D. Mansi). T.32 Parisiis 1902 s. 875.*

¹⁶ H. Jedin: *Die Reform* s. 444.

wadzonego badania. Pochodzi on jednak z 1507 r., a więc został sporządzony na kilka lat przed odbyciem się w 1514 r. dziewiątej sesji soboru laterańskiego V.¹⁷ Opublikowany także został protokół o wiele wcześniejszy, bo z roku 1464.¹⁸ Należy przy tym zauważyć, że już ten najstarszy ze znanych dzisiaj protokół, w niczym nie odbiega od formularza z lat dwudziestych XVI wieku. Ustalony formularz świadczy w tym wypadku o długiej historii samej czynności oraz istniejących wzorach pracy kurialnej. Według zgodnej też opinii znawców historii Kurii rzymskiej, oficjalne dokumenty papieskie zatwierdzające nową praktykę, nie tyle ją wprowadzały co potwierdzały istniejący już i sprawdzony sposób postępowania. Zatem należy przyjąć, że procedura przeprowadzania procesów informacyjnych już w połowie XV stulecia, nie była praktyką nową.

W publikacjach poruszających kwestię procesów informacyjnych zależnie od sposobu interpretowania powyższego fragmentu uchwał soboru lateraneńskiego V, różni autorzy rozmaicie przedstawiają uchwałę soboru trydenckiego na ten temat. Wojtyska w krótkim, wtrąconym zdaniu informuje, że sobór trydencki postanowił przeprowadzanie procesów w *kurii przez kardynała protektora* (s. 251). Skoro jednak jego zdaniem już od poprzedniego soboru obowiązywał *kurialny proces informacyjny*, zatem obecnie cały nacisk zdaje się być położony na przeprowadzanie go przez kardynałów protektorów. Tego rodzaju twierdzenie byłoby dużym nieporozumieniem. Tak bowiem wyglądała dotychczasowa praktyka. *Novum* wniesione na porządek obrad w Trydencie, to właśnie wniosek o przeniesienie badania poza kurię, czyli zbierania informacji *in partibus* i dosyłania ich do Rzymu. Siłą rzeczy przy takiej koncepcji nie mogli badania przeprowadzać kardynałowie kurialni, jakimi byli protektorzy. Informacja ta jest nie tylko sprzeczna z rzeczywistym przebiegiem obrad i przyjętymi uchwałami soboru trydenckiego, ale też z całym wywodem Jedina, na którego się powołuje.

¹⁷ ASV *Archivum Arcis I-XVIII* 2837.

¹⁸ J. Fernandes Alonso: *Proceso informativo para la elección de Juan de la Cerda, obispo de Barcelona (1464)*. *Anthologica Annua* 6:1958 s. 467-478.

Sprostowania wymaga z kolei wzmianka o *pierwszych śladach* zbierania informacji przez kardynała wiceprotektora G. Puteo i protektora Polski A. Farnese w 1560 r.¹⁹ W pierwszym przypadku przytaczana wiadomość dotyczy faktu zbierania informacji na terenie Rzymu, co nie jest niczym nowym. Taka właśnie była praktyka od dawna przyjęta. Także nawet w sprawie nominatów polskich posiadamy znacznie wcześniejsze nie tylko ślady, ale i oryginalną dokumentację tych czynności.²⁰ Wzmianka natomiast o rozmowie Hozjusza z kard. Farnese na temat osoby nominata przemyskiego, Filipa Padniewskiego miała miejsce już po udzieleniu prowizji (*post missum ei breve possessionis*), czyli że z procesem informacyjnym nie miała nie wspólnego.

W łączności z poprzednio poruszonymi sprawami pozostaje jeszcze twierdzenie o *definitywnym dopracowaniu kompetencji protektorów Polski jako referentów konsystorialnych w sprawie prekonizacji nominatów królewskich na biskupstwa* i to na *przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVI w.* (s. 251). Taki pewnik wymagałby szczegółowego prześledzenia pod kątem widzenia ewolucji uprawnień tego urzędu. Inaczej nie wiadomo zupełnie, dlaczego miałyby to dotyczyć akurat protektoratu polskiego i właśnie w tych latach. Wszystko bowiem przemawia za tym, że kompetencje protektorów, dopóki procesy miały miejsce wyłącznie czy prawie wyłącznie w Rzymie, zostały określone wcześniej. Po soborze, kiedy już w znacznej części

¹⁹ Wojtyśka na s. 251 pisze na temat procesu informacyjnego m.in. *Prawie 4 lata przed postanowieniem Soboru Trydenckiego na sesji 11 XI 1563 r. o przeprowadzaniu go w kurii przez kardynała protektora mamy pierwsze ślady zbierania zarówno przez kardynała protektora A. Farnese, jak i wiceprotektora G. Puteo w styczniu 1560 r. informacji o zdolnościach i ortodoksji katolickiej biskupa nominata przemyskiego Filipa Padniewskiego. Potem inwestygacje te ze strony protektorów stają się normą. Autor powołuje się na list Hozjusza do Kromera z 3 lutego 1560 wydany przez C. Walewskiego w pracy: Marcin Kromer. Warszawa 1874, gdzie na s. 46 czytamy: *Quaesivit ex me Puteus num esset catholicus. Respondi: de haeresi nunquam suspectum fuisse. Num esset vir idoneus. Respondi: nec ingenium ei nec litteras deesse. Quaesivit ex me autem Protector quoque noster, verum post missum ei breve possessionis. Idem responsum accepit.**

²⁰ Część odnośnej dokumentacji wydał już J. Korzeniowski w *Analecta Romana* s. 5-10.

dokonywano ich *in partibus*, to o ustabilizowaniu się w tym zakresie kompetencji protektorów można by mówić co najwyżej dopiero po utworzeniu Kongregacji Konsystorialnej (1588 r.), a nawet dopiero po ostatecznym ułożeniu sprawy procesów informacyjnych przez papieża Grzegorza XIV w konstytucji *Onus apostolicae servitutis* z 15 maja 1591 r.²¹ Cały bowiem okres posoborowy charakteryzuje się wprowadzaniem daleko idących zmian w procedurze nadawania wyższych godności. Dla ścisłości przypomnieć też trzeba, że proces tych zmian zaczął się już na kilka lat przed zakończeniem obrad soboru. W związku z tym zmieniały się też obowiązki i uprawnienia kardynałów protektorów. Statyczny obraz, sugerowany w jakimś stopniu przez Autora jest w tym wypadku nieprawdziwy.

Próby uzasadnienia wniosku o dopracowaniu kompetencji kardynałów protektorów na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych można się dopatrywać w zdaniu następującym bezpośrednio po tym stwierdzeniu: *W tym bowiem czasie zaczęto na serio wprowadzać w życie przepis Soboru Laterańskiego V (sesja IX) o kurialnym procesie informacyjnym de vita et moribus confirmandorum*. Z uwagi na mało precyzyjny termin *na serio*, nie bardzo wiadomo, co Autor ma na myśli: sumienność badania, czy też coś innego. Z kontekstu zdaje się wynikać, że chodzi o częstotliwość przeprowadzania procesów, czyli o to, że faktycznie zaczęto je przeprowadzać przynajmniej przed większością prowizji. Takie rozumienie wyводу potwierdzają wcześniejsze wypowiedzi Autora,²² w związku z którymi to wywiązała się korespondencyjna wymiana zdań z niżej podpisanym. Autor nie podaje jednak żadnych argumentów przemawiających za takim stwierdzeniem, ani też nie wskazuje

²¹ Omawia ją ogólnie H. Jedin: *Die Reform* s. 458-459.

²² Zob. H. Wojtyśka: *Ideał biskupa w życiu i nauce Stanisława Hozjusza*. Studia Warmińskie 7:1970 s. 189-225. Na s. 216 pisze Autor m.in. *Przed Tridentinum były one [procesy informacyjne] całkiem przypadkowe, nie normowały ich szczegółowe przepisy prawne i dlatego w wielu wypadkach Rzym ich nie żądał*. Przypuszczenie powyższe jest jednak mylne. Bliższe omówienie tej problematyki podają w artykule *Conferimento dei benefici ecclesiastici maggiori nella Curia romana prima della fine del concilio di Trento* złożonym do druku w Rivista di Storia della Chiesa in Italia.

źródła, z którego zaczerpnął swe informacje. Pierwszorzędnym dowodem byłyby protokoły z przeprowadzonych procesów, tych jednak zachowało się do końca lat siedemdziesiątych XVI w. bardzo niewiele.²³ Dopiero uwzględnienie i właściwa interpretacja mało dotychczas znanego typu źródeł, mianowicie — *relacji prowizyjnych*, pozwala nieco uzupełnić wiadomości z tego zakresu.²⁴ Z analizy tychże relacji wynika, że np. w latach 40-tych XVI wieku przeprowadzano procesy przed udzieleniem większości prowizji. Trzeba przy tym zaznaczyć, iż nie jest to kompletna seria akt, lecz tylko dokumentacja zachowana zupełnie przypadkowo i fragmentarycznie. Z innych też przesłanek, na omówienie których brak tutaj miejsca — zdaje się wynikać, że udzielanie prowizji bez przeprowadzenia wcześniej procesu, należało raczej do wyjątków od ogólnie przyjętej reguły i to już przynajmniej od początku XVI stulecia.

Informacja o przeprowadzaniu procesów informacyjnych przez kardynałów relatorów po soborze trydenckim wraca w książce raz jeszcze w formie stwierdzenia: *Potem — po 1560 r. — inwestygacje te ze strony protektorów stają się normą* (s. 251). Mówiąc o *normie* mógłby Autor mieć na myśli albo formalny przepis, albo też faktyczną praktykę. O podobnym przepisie, w świetle tego co wiemy o przebiegu dyskusji i uchwałach soboru trydenckiego w tej materii, zupełnie nie może być mowy. Nikt też dotąd o tym nie wspominał. Co do praktyki, to tezę Jediną, powtarzaną dotąd zgodnie przez wszystkich, było przekonanie, że badaniem kandydatów na beneficja zajęli się, zwłaszcza od Grzegorza XIII (1572-1586), *prawie wyłącznie nuncjusze*.²⁵ Nieco inaczej naświetlają ten problem *Propositiones*, akta znajdujące się dzisiaj w *Fondo concistoriale* Archiwum Watykańskiego.²⁶ Z końca lat 70-tych zachowały się one prawie

²³ Przygotowując szerszą pracę o procedurze nadawania wyższych godności odszukałem w Archiwum Watykańskim z okresu do 1570 tylko 62 egzemplarze protokołów.

²⁴ Opracowanie tej dokumentacji zob. H. Fokciński: *Le relazioni concistoriali nel cinquecento*. Arch. Hist. Pont. 18:1980 (w druku).

²⁵ H. Jedin: *Die Reform* s. 457 oraz przyp. 55.

²⁶ W *Fondo concistoriale* Archiwum Watykańskiego znajduje się seria znana pod nazwą *Praeconia et Propositiones* licząca za lata 1658-1907 około 170 woluminów względnie kartonów. Wcześniejsze *proposi-*

w komplecie dla wszystkich nadanych w tym okresie beneficjów. Dowiadujemy się z nich, że więcej niż połowa procesów w tamtych latach była przeprowadzona *in partibus*, czyli poza Rzymem. Zatem nie mogli ich przeprowadzać kardynałowie protektorzy przebywający na stałe w Kurii rzymskiej, ale nie potwierdziło się też i przypuszczenie Jedin, że przeprowadzali je w większości wypadków nuncjusze.²⁷ *Propositiones* wykazują, że w latach siedemdziesiątych najczęściej procesy przeprowadzali wyżsi urzędnicy kurii biskupich: wikariusze generalni, oficjałowie i prowizorzy generalni. Domysł Wojtyński, iż badanie mogli przeprowadzać nadal protektorzy jest chyba wynikiem badań nad nuncjaturami polskimi. Skoro w latach sześćdziesiątych nie prowadzili procesów nuncjusze, nasuwało się przypuszczenie, że wobec tego w mocy pozostał dawny proces kurialny. Podobnego odstępstwa dla Polski nie potwierdza jednak zachowany materiał źródłowy.²⁸

Z kolei nie bardzo wiadomo, na czym opiera Autor twierdzenie: że od 1514 r. prowizje diecezji dawane były wyłącznie na konsystorzach tajnych, na które osoby spoza kolegium kardynalskiego (oprócz nielicznych urzędników św. kolegium) nie miały prawa wstępu (s. 249). Wymieniony rok 1514 nie stanowi żadnej cezury w procedurze procesowej. Wspomniane wcześniej zalecenie bulli Leona X o przekazywaniu do wiadomości całego kolegium kardynalskiego faktu zlecenia papieskiego jednemu z kardynałów nie dotyczy przecież poruszanych tu kwestii. Także Jedin, w miejscu wskazanym przez przypis 53 nic nie mówi o wyłącznym nadawaniu prowizji na konsystorzach tajnych. Natomiast jako wydawca 13 tomu *Concilium Tridentinum* przytacza Jedin plan reformy wysunięty w czasie soboru trydenckiego, którego jednym z punktów było właśnie żądanie,

tiones są rozrzucone po innych seriach wspomnianego tu *Fondo concistoriale*. Są to zwykle teksty jednostronicowe, zawierające podstawowe dane o kandydacie i beneficjum, rozsyłane do wszystkich kardynałów kurialnych przed konsystorzem, na którym miała nastąpić prowizja.

²⁷ Blizsze omówienie tego zagadnienia zawiera artykuł wspomniany w przypisie 24.

²⁸ Podobnie, całkowicie bez pokrycia jest twierdzenie niektórych autorów, mówiące o przeprowadzaniu procesów przez prymasa w razie nieobecności nuncjusza papieskiego.

aby wszystkie prowizje odbywały się na konsystorzach.²⁹ Wido-
cznie więc praktyka musiała być odmienna, co zresztą potwier-
dzają nowsze badania.³⁰

Stan dotychczasowych poszukiwań nie daje wystarczającej
podstawy do bliższego określenia, jak często miały miejsce na-
dania poza konsystorzem, ani nie pozwala ustalić przyczyn ta-
kiego postępowania. Pewne natomiast jest, że przy nadawaniu
prowizji na konsystorzach tajnych nie brał udziału nikt spoza
kolegium kardynalskiego. Dzięki obszernym i szczegółowym
notatkom kardynała Santoro w jego dzienniku możemy dość
dokładnie odtworzyć przebieg narad w latach siedemdziesiątych
i osiemdziesiątych XVI wieku.³¹ Na wstępie udzielał papież au-
diencji kardynałom mającym wносить sprawy na danym kon-

²⁹ *Concilium Tridentinum. Diariorum, actorum, epistularum, tractatum nova collectio*. Ed. Societas Goerresiana. T.13 Friburgii Br. 1967 s. 201.

³⁰ Por. L. Pásztor: *Le cedole concistoriali*. Arch. Hist. Pont. 11:1973 p. 209-268; omawianą tu kwestię porusza autor na stronie 218.

³¹ Giulio Antonio Santoro, często występujący pod nazwą swego kościoła tytularnego, jako cardinalis Sanctae Severinae, mianowany 17 V 1570 na to stanowisko, zmarł 28 V 1602. Dawniejszą literaturę na temat tej wybitnej postaci XVI wieku zbiera G. Papa w artykule: *A proposito dei diari concistoriali del cardinal Santoro*. Rivista di Storia della Chiesa in Italia 8:1954 s. 267-277. Z nowszych publikacji należy dodać H. Jedin: *Die Autobiographie des Kardinals Giulio Antonio Santoro*. Mainz 1969 oraz J. Krajcar: *Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East*. — W: *Santoro's Audiences and Consistorial Acts*. Roma 1966. Część diariusza za lata 1570-1576 wydał P. Tacchi Venturi pt.: *Diario concistoriale di G.A. Santoro, Cardinale di S. Severina*. Studi e Documenti di Storia e Diritto 23:1902 s. 297-346; 24:1903 s. 73-192; 25:1904 s. 90-135. Podstawą tego wydania był kodeks z Archiwum Watykańskiego *Acta Miscelanea* vol. 45 bis, a nie jak mylnie podaje Krajcar z Biblioteki Corsiniana w Rzymie. G. Papa w cytowanym wyżej artykule, opisując różne egzemplarze zachowane w tej bibliotece (sygnatury 40-G-17, 40-G-18, 40-G-19 oraz 38-E-15), a także w Bibliotece Watykańskiej (zbiór *Vaticani Latini* 10222 i *Barberini Latini* 2871, 3219) doszedł do wniosku, że wszystkie one są późniejszymi kopiami. Zachowane do dzisiaj woluminy tego diariusza w *Acta Miscelanea* opisał i utożsamiał A. Mercati, zob. *Inventario del Fondo Concistoriale*. — W: *Sussidi per la consultazione dell'Archivio Vaticano*. Vol. 1 Roma 1926 s. 208-212. *Studi e Testi* 45. Należą do nich: vol. 13, z vol. 20-21 liber IV-VII, z vol. 34 dodatek po f. 417, vol. 36, 45-53 oraz vol. 66. Jako autografy wskazuje Krajcar vol. 45-53. Do kopii należy jeszcze zaliczyć kodeks z Biblioteki Narodowej w Rzymie, oznaczony SS. *Giov. e Paolo* 14.

systorzu, a dość często wszystkim, którzy o to prosili. Z kolei informował kolegium o ważniejszych wydarzeniach tak politycznych, jak kościelnych, zwłaszcza gdy miał zamiar zasięgnąć ich opinii czy powołać specjalną komisję do bliższego zbadania sprawy. Niekiedy miało miejsce odczytanie tekstu przygotowanej bulli, posłuchanie udzielone obcym posłom, dyskusja nad wysłaniem legata i wybór jego osoby. Po skończeniu tego rodzaju spraw formułą *ad propositiones* otwierał papież zasadniczą część narad poświęconą nadaniu prowizji przewidzianych na to posiedzenie, względnie zapowiedzeniu tych, które będą wniesione na następny konsystorz. Kardynał Santoro często zamiast formuły *ad propositiones* używa *clauso consistorio, foribus clausis* czy też *exclusis aliis*. W tym bowiem momencie zamykano drzwi i na sali pozostawali tylko papież i kardynałowie. Jeśli w jakiejś sprawie, jak np. z prośbą o nadanie paliusza mieli wystąpić inni *officiales* czy sam zainteresowany, dawano znak dzwonkiem i otwierano konsystorz (*consistorio aperto*). Po ich wyjściu toczyły się dalsze narady znów przy *clauso consistorio*. Po wyczerpaniu porządku dnia dawano znów dzwonkiem sygnał zamknięcia, co kard. Santoro często określa jako *et apertum est consistorium et dimissus est senatus*.³² Zatem adwokat konsystorialny ani inni urzędnicy św. Kolegium w samym podejmowaniu decyzji o nadaniu beneficjum nie brali udziału.

Lepsza znajomość organizacji i toku prac konsystorza tajnego — przyznać jednak należy, że temat ten czeka dopiero na opracowanie — umożliwiłaby Autorowi poprawniejszą i niekiedy pełniejszą interpretację przytaczanych tekstów. Jako przykład niech posłuży pochlebna ocena działalności wiceprotektora Polski, kard. Puteo, który wydatnie — zdaniem Wojtyśki (s. 295) — pomógł do zatwierdzenia Pawła Tarły na arcybiskupstwo lwowskie. Przytoczenie w tym wypadku jako motywacji *specjalnego przemówienia* (przyp. 367) tego kardynała na konsystorzu — jak każe się domyślać wskazane w przypisie źródło, nie jest szczęśliwym argumentem. Raz dla-

³² Brak jak dotąd bliższego omówienia instytucji konsystorza papieskiego w XVI w. Również we wskazanej przez Wojtyśkę pracy L. Pásztor (s. 249 przyp. 54) znajdują się tylko ogólne uwagi.

tego, że cytowana za *Analecta Romana* zapiska z akt konsysto-
rialnych, nic o podobnej mowie nie wspomina;³³ po wtóre na-
wet gdyby powyższe wystąpienie zostało odnotowane, osobnego
dowodu wymagałoby stwierdzenie, w jakiej mierze mogło ono
wpłynąć na podjęcie decyzji zgromadzonych kardynałów i pa-
pieża. W zwykłym trybie postępowania, po relacji kardynała
wnoszącego sprawę — najczęściej choć nie zawsze był to kar-
dynał protektor czy wiceprotektor — wypowiadał się na temat
zgłaszanego kandydata każdy z obecnych kardynałów. Jakie
jednak znaczenie miała cała ta końcowa procedura? Zdaniem
chyba wszystkich zajmujących się problematyką prowizji w
rozważanym tutaj okresie — znaczenie prezentacji na samym
konsystorzu było niewielkie. Sam zresztą Wojtyśka w *Zakoń-*
czeniu stwierdza: *Zarówno to, co udało się w tej mierze przed-*
stawić w niniejszej pracy, jak i wiele innych niewykorzystanych
dokumentów przekonują, że biskupem w tamtej Polsce "mu-
siał" zostać zatwierdzony przez papieża ten, kogo mianował król,
nawet jeśli Stolica Apostolska miała najpoważniejsze zarzuty,
*co do jego morale i prawowierności katolickiej (s. 449).*³⁴

Pomimo sugestywnej formy wypowiedzi sprawa wcale nie
jest tak jednoznacznie oczywista, a w każdym razie wymaga
dalszych szczegółowych badań.³⁵ Zresztą sam Autor popada w

³³ Tekst zapiski jest następujący: *Me vicecancellario referente. Pro-*
vidit Ecclesiae Leopoliensi, tunc per obitum b. m. Felicis, olim Archi-
episcopi Leopoliensis extra Romanam curiam defuncti, vacanti, de per-
sona D. Pauli Tarli, Decani ecclae. Premisliensis, Rectoris parrochialis
ecclesiae in Berseze Cracoviensis diocesis, ipsumque etc. curam etc.
committendo; cum retentione alterius et praefata et etiam parrochiali
Ecclesiis in Marina dictae diocesis, quam maluerit ad vitam et alterius
ad annum. Analecta Romana s. 107-108.

³⁴ Podobne stwierdzenie zawarł Autor w zdaniu wcześniejszym: *Pra-*
wie cała odpowiedzialność za zły stan episkopatu i wyższego duchowień-
stwa polskiego, tak często wytykany ówczesnemu Kościołowi w Polsce,
spada jednak na barki władcy (podobnie jak i zastęga za te nominacje,
które okazały się opatrnościowe, jak Hozjusza, Przerembskiego i kilku
innych biskupów, oraz całej "gamy" kanoników, s. 449.

³⁵ Sporo światła może rzucić na omawiane zagadnienie historia bi-
skupstwa kijowskiego. Kolejnych trzech nominatów królewskich: Mi-
kołaj Pac, Jakub Woroniecki i Józef Wereszczyński — nie otrzymało
zatwierdzenia papieskiego. Dwaj pierwsi według stylizacji listów króle-
wskich i zeznań świadków w procesach informacyjnych, nie zadbali o

sprzecznosc. Jeśli bowiem kardynał protektor nie potrzebował się zbytnio fatygować, aby sprawy układały się po myśli panującej, to właściwie nie wiadomo, z jakiego tytułu mówi się wielokrotnie w pracy (por. s. 280, 291, 292, 295) o znacznych zasługach protektorów właśnie z racji pełnionych przez nich funkcji relatorów konsystorialnych.

W omawianej publikacji zadziwia ogrom zebranych informacji szczegółowych oraz bardzo przystępna forma ich podania, lecz trafiają się, być może z tych samych powodów, twierdzenia ryzykowne i określenia niezbyt precyzyjne. Pozostając już tylko w obrębie tematyki poruszanej w niniejszych uwagach można by postulować wyraźniejsze sprecyzowanie zakresu, a następnie konsekwentne stosowanie takich pojęć jak: *relacja*, *postulacja*, *prekonizacja*, *nominacja*; czy też określenia pełnionych przez poszczególne osoby funkcji z racji: przywileju, uprawnienia, obowiązku, lub odwrotnie — czynności podejmowanych sporadycznie i « nieoficjalnie ».

Odnosi się wrażenie, że pewne problemy w opracowaniu zostały pominięte świadomie, być może ze względu na niewystarczającą podstawę źródłową, jednakże ich brak jest wyraźny. Nic na przykład nie dowiadujemy się o organizacji kancelarii kardynała protektora. Jeśli jej nie posiadał, jak zdaje się wynikać z prezentowanego ujęcia, to powstaje pytanie, jakie funkcje spełniali, względnie w jakim charakterze występowali tak często wymieniani w źródłach ich sekretarze czy audytorzy? Wiadomo bowiem, że już od początku szesnastego stulecia przeprowadzanie procesów informacyjnych przez te właśnie osoby

uzyskanie bulli papieskiej. Nie jest wykluczone, że oprócz innych racji, jak np. niskie dochody tej diecezji, mogli się obawiać, że i tak prowizji nie otrzymają. W przypadku Wereszczyńskiego był już przeprowadzony proces w 1589 r., którego protokół przesłano do Rzymu, lecz kandydat królewski nie został zatwierdzony. W trzy lata później ponowiono cały proces i dopiero wtedy otrzymał on prowizję. Śledzenie tych spraw w dokumentacji watykańskiej jest utrudnione, gdyż urzędowe akta konsystorialne nie odnotowują dokładnie przebiegu starań, lecz podają końcowy wynik. Niemniej z diariuszy kardynałów oraz innego typu akt, jak np. *relacji prowizyjnych* wynika, że już w pierwszej połowie XVI w. odrzucenie jakiejś kandydatury na konsystorzu nie było czymś niespotykanym. We wspomnianym już wyżej vol. 214 serii *Miscellanea Armarium XII* jest poświadczona odmowa dla kilku przynajmniej nominatów francuskich.

było najbardziej krytykowanym aspektem kurialnej procedury nadawania wyższych godności. Zapewne nie była to kancelaria tak wysoce zorganizowana jak kancelaria nuncjusza, której słusznie Autor poświęcił tyle uwagi i miejsca. Znamienne jest jednak określenie typu *protectionis germanicae secretarius* występujące w protokołach procesów informacyjnych zaraz po skończonym soborze trydenckim (1563 r.).³⁶ Nie wydaje się, by wskazywało ono na osobę prywatnego sekretarza, ale raczej na urząd. Interesujące jest, jak wyglądały te sprawy w przypadku protektorów Polski?

Osobnym wreszcie zagadnieniem, istotnym dla właściwego zrozumienia przedstawionej problematyki protektoratu narodowego, byłaby próba wyjaśnienia faktu obserwowanego jeszcze w połowie XVI w., że ci sami kardynałowie bywali jednocześnie protektorami kilku nieraz dworów. I tak przykładowo w czasie wyjątkowo długiego protektoratu A. Farnese (1544-1589) krajami przez niego protegowanymi były według ustaleń J. Wodki, oprócz Polski: Rzesza Niemiecka, Kastylija-Zachodnie Indie, Aragonia-Sycylia, Królestwo Neapolu i Portugalia.³⁷ Być może nie wszystkie ustalenia Wodki zasługują na wiarygodność i słusznie Autor z nimi polemizuje. Niemniej sam problem pozostaje i nie można go całkowicie pominąć przy omawianiu i ocenie roli instytucji, która już w tytule zawiera uściślenie *protektor narodowy*.

W tym miejscu rodzi się również pytanie, jak kardynał protektor mógł godzić sprzeczne nieraz interesy Kościoła i protegowanego władcy, tym bardziej gdy był protektorem kilku dworów? Zagadnienie to — sygnalizowane już przez Meysztowicza³⁸ — zostanie może podjęte w dalszych tomach zaplanowanej całości zgodnie z przedstawioną we *Wstępie* koncepcją (s. 3). Wypada więc dyskusję nad tym problemem i wielu

³⁶ ASV *Processus consistoriales* vol. 10 f. 12.

³⁷ J. Wodka: *Zur Geschichte der nationalen Protektorate der Kardinäle an der römische Kurie*. Innsbruck-Leipzig 1938. Informacje na temat kard. A. Farnese można znaleźć pod wymienionymi protektoratami.

³⁸ *Documenta polonica ex Archivo Parmensi*. Pars 1 s. VII. (Ed. V. Meysztowicz, W. Wyhowska de Andreis). Romae 1970. *Elementa ad Fontium Editiones* 22.

jeszcze innymi odłożyć do czasu, gdy Autor poda pełniejszy obraz stosunków dyplomatycznych polsko—watykańskich i wskaże na dalsze uzasadnienia takich czy innych ocen. Wydaje się ponadto, że przyjęty przez Autora okres 15 lat, choć bardzo ważki, jest jednak za krótki, aby na jego podstawie można sobie było wyrobić właściwy sąd o instytucjach, zwłaszcza gdy są one tak mało przebadane, jak właśnie urząd protektoratów.

Omawiane studium zostało pomyślane jako *luźno powiązana historia zarówno instytucji, jak i ludzi* (s. 3), niemniej jednak daje się odczuć brak powiązania poszczególnych części. W najobszerniej potraktowanej części pierwszej, dotyczącej nuncjatury polskiej, postać kardynała protektora i wiceprotektora jest zaledwie wzmiankowana. W ogólnym natomiast omówieniu instytucji protektoratów nie ma ani słowa o nuncjuszach. A przecież w zakresie wielu spraw, w tym także obsady wyższych godności kościelnych, nuncjusze współpracowali dość ściśle z protektorami i na odwrót. I tak np. nadsyłane *ex partibus* protokoły trafiały najpierw do rąk kardynałów protektorów, którzy to właśnie starali się o zatwierdzenie ich przez komisję kardynalską (ustanowioną już pod koniec soboru) i wyjaśniali zarzuty. Jeśli sprawa trafiała do Kongregacji Inkwizycji, zbierali dodatkowe informacje, podobnie gdy nadesłany protokół nie naświetlał czegoś wystarczająco czy też, gdy wysunięto jakieś zastrzeżenia lub wątpliwości. Najwięcej uwag dotyczących wzajemnego powiązania funkcji nuncjusza i protektora można znaleźć w biogramach kardynała A. Farnese kardynała protektora Polski w latach 1544-1589) oraz wiceprotektorów F. Sfondrati (1545-1550), B. Maffei (1550-1553), G. Puteo (1554-1563). Niemniej po przeczytaniu tego obszernego studium o nuncjaturze polskiej, czytelnik mógłby podzielić sąd Autora, że *historiografia polska w ogóle nie wie o istnieniu protektoratu Polski w Kurii rzymskiej*.

Studium Wojtyski zostało oparte na materiałach archiwalnych i to w głównej mierze dotąd jeszcze nie wydanych. Cennym uzupełnieniem, choć zarazem niezmiernym poszerzeniem problematyki i zakresu chronologicznego pracy stała się próba omówienia *genezy poszczególnych agend dyplomacji polsko-papieskiej na tle historii dyplomacji w ogóle* (s. 3). Łączyło się to ze sporym ryzykiem dla Autora, gdyż w o wiele mniejszym

stopniu — z wyjątkiem genezy nuncjatury polskiej — mógł się oprzeć na własnych badaniach. Przedstawiając dalsze instytucje, słabo albo jeszcze wcale nie opracowane, musiał siłą faktu sięgać do informacji przyczynkowych. W tej sytuacji już uchwycenie stanu badań nie było rzeczą łatwą, a jeszcze trudniejszym zadaniem musiała być krytyczna ocena często rozbieżnych wniosków.

Pomimo zgłoszonych zastrzeżeń, dotyczących bardzo zresztą wąskiego aspektu, opracowanie przez Wojtyskę polskiego protektoratu pozostanie nie tylko pierwszym, ale i podstawowym omówieniem tego zagadnienia, które można będzie uzupełniać i precyzować, ale zasadniczy zrąb został już stworzony. Ponieważ głównym przedmiotem zainteresowań Autora i to już od lat są nuncjatury, zrozumiałe jest, że tym problemem zajął się szczególnie szeroko, podczas gdy innym zagadnieniom poświęcił mniej uwagi i chyba wskutek tego wystąpiły powyższe nieścisłości.

UNIONE INTERNAZIONALE DEGLI ISTITUTI
DI ARCHEOLOGIA STORIA
E STORIA DELL'ARTE IN ROMA

Unia instytutów rzymskich została powołana do życia 16 lutego 1946 r. przez międzynarodową grupę naukowców reprezentujących dyscypliny archeologiczne, historyczne i historii sztuki. Aktualnie w skład Międzynarodowej Unii wchodzi 20 instytutów zagranicznych działających na terenie Wiecznego Miasta (Academia Belgica, American Academy in Rome, Associazione Internazionale di Archeologia Classica, Bibliotheca Hertziana, British School at Rome, Det Danske Institut for Videnskab og Kunst i Rom, Deutsches Archaeologisches Institut, Deutsches Historisches Institut, École Française de Rome, Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, Institutum Romanum Finlandiae, Istituto Svizzero di Roma, Nederlands Instituut te Rome, Det Norske Institutt i Roma for Kunsthistorie og Klassisk Arkeologi, Österreichisches Kulturinstitut in Rom, Polska Akademia Nauk Stacja Naukowa w Rzymie, Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Römisches Institut der Görres-Gesellschaft, Svenska Institute i Rom) oraz 5 instytutów włoskich (Accademia Nazionale dei Lincei, Giunta Centrale per gli Studi Storici — grupująca: Istituto Italiano per la Storia Antica, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, Istituto Storico Italiano per l'Età Moderna e Contemporanea, Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano, Istituto Italiano di Numismatica; nadto Istituto di Studi Romani, Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte, Società Romana di Storia Patria).

Nie ograniczając w niczym niezależności poszczególnych instytutów członków, celem Unii jest koordynowanie prac podejmowanych przez poszczególne placówki, uaktywnienie współpracy naukowo-badawczej, stworzenie centrum konsultacyjnego

dla kwestii, które interesują zrzeszone Instytuty, oraz popieranie inicjatyw w ramach gromadzenia i opracowywania materiałów z zakresu wymienionych dyscyplin naukowych.

Pierwszym, specjalnym zadaniem zleconym Unii była rewindykacja bibliotek niemieckich (Instytutu Archeologicznego, Hertziana, Instytutu Historycznego w Rzymie oraz Biblioteki sztuki we Florencji) wywiezionych z Włoch w czasie drugiej wojny światowej (Biblioteka Instytutu Historycznego, podobnie jak Polskiej Akademii Umiejętności znalazły schronienie w Watykanie); następnie opieka nad nimi aż do czasu definitywnego ułożenia ich statusu. Dopiero w 1953 r. biblioteki te wróciły pod patronat niemiecki.

Jedną z pierwszych, wspólnych inicjatyw jest utworzenie w latach 50-tych dwóch zbiorów fotograficznych: *Fototeca di Architettura e Topografia dell'Italia Antica* oraz *Fototeca Centrale di Arte post-antica in Roma*, które od miejsca przechowywania otrzymały nazwy: pierwsza — *Fototeca dell'Unione Internazionale presso l'Accademia Americana in Roma*, druga — *Fototeca dell'Unione Internazionale presso la Biblioteca Hertziana*. Początek pierwszej dały zbiory Ernesta Nash. Aktualnie archiwum fototeki zawiera około 20.000 zdjęć i negatywów czarno-białych. Każde ujęcie zostało zinwentaryzowane i opisane, wraz z podaniem bibliografii, w katalogu przedmiotowym i topograficznym. Celem szerszego udostępnienia zebranych materiałów dokonano reprodukcji około 14.000 zdjęć na tzw. mikrofiszach, zawierających po 98 fotografii. Przed każdą miejscowością lub obiektem podano odpowiednie informacje historyczne, topograficzne i bibliograficzne. Fundamentalną publikacją w dziedzinie topografii rzymskiej jest dzieło założyciela fototeki i jej długoletniego dyrektora E. Nash: *A Pictorial Dictionary of Ancient Rome*. Przy fototece działa wydzielone centrum informacji i sprzedaży.

Drugie archiwum fotograficzne Unii — *Fototeca Centrale di Arte post-antica in Roma*, zostało założone w 1957 r. Zaczęciem były zbiory Biblioteki Hertziana. Aktualnie Fototeka dysponuje ponad 18.000 fotografii i blisko 1100 kliszami. W ostatnich latach wzbogacono jej zbiory m. in. o zdjęcia katakumb rzymskich, fresków watykańskich i innych kościołów rzymskich oraz malarstwa rzymskiego z XVI-XVII w.

Organem Unii jest rocznik *Annuario*. Pierwszy numer ukazał się w 1961 r. obejmując rok akademicki 1959-1960. Każdy tom — ostatnio wydano numer 20 za rok akademicki 1978-1979 — podaje wykaz zarządu, listę aktualnych członków, powołanych komisji, zarządu obydwu fototek i w kolejności alfabetycznej zamieszcza podstawowe informacje o instytutach członkowskich. Najbardziej interesujące są oczywiście sprawozdania z działalności, obejmujące również prace rozpoczęte bądź tylko zaplanowane. Początkowo dział sprawozdawczy zawierał każdy, kolejny tom. Od 1972 r. postanowiono uwzględnić je w odstępach pięcioletnich. Użyteczne są również informacje o posiadanych zbiorach czy formach ich udostępniania. Całość jest redagowana w języku włoskim.

Do najważniejszych publikacji, powstałych dzięki tej międzynarodowej współpracy w latach 1959-1978, należą:

1. *Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi*, t. 1-4. Do współpracy w tym znacznym przedsięwzięciu naukowym podjętym przez Unię oraz l'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo włączyło się szereg komitetów narodowych i komisji specjalnych. Wśród zainteresowanych krajów znalazła się także Polska. Przygotowaniem materiałów polskich zajęła się Pracownia Edytorska Instytutu Historii PAN (por. komunikaty zamieszczane regularnie w Studiach Źródłoznawczych od tomu 1 z 1957 r.). *Repertorium* nie jest zwykłą reedycją *Bibliotheca Historica Medii Aevi* A. Potthasta, lecz znacznie uzupełnionym, poszerzonym, z nowoczesnym aparatem naukowym, krytycznym wydaniem średniowiecznych źródeł narracyjnych (potrzebę wydania równoległej serii źródeł aktowych podniesiono nieco później — w 1960 r.). Wydawnictwem objęto oprócz właściwych tekstów historiograficznych (kronik, roczników) także kompilacje prawnicze, epistolograficzne, dzieła hagiograficzne, poezję o treści historycznej i inne źródła z zakresu historii kultury.

2. *Fasti archeologici* — cenne repertorium bibliograficzne archeologii klasycznej ukazujące się pod dyrekcją G. Forni i M. Floriani Squarciapino, zainicjowane i kontynuowane głównie przez Associazione Internazionale di Archeologia Classica.

3. *Bibliografia dell'Archivio Vaticano*, t. 1-4 Città del Vaticano 1962-1966. Pomyślana początkowo jako kartoteka (schedario bibliografico dell'Archivio Vaticano) ukazała się ostatecznie w formie książkowej zawierającej zmniejszone reprodukcje kart repertoryjnych. Zebrana została w niej bibliografia druków zwartych oraz artykułów z czasopism, które publikowały czy to in extenso, jako facsimile, czy w regeście, lub tylko przytaczały dokumenty z ASV. W pierwszym tomie objęto pozycje, które ukazały się po roku 1930; w dwu następnych po roku 1920; w czwartym sięgnięto do roku otwarcia Archiwum Watykańskiego dla badań tj. 1881. Pierwotnym zamiarem było objęcie bibliografią okresu od 1815 r., a nawet od końca XVI w. kiedy to rozpoczęto (Cesare Baronio) wykorzystywanie i publikowanie dokumentów tegoż archiwum.

Poszczególne tomy składają się z dwu zasadniczych części: wykazu autorów i tytułów publikacji w porządku alfabetycznym oraz zestawienia według zespołów i sygnatur archiwalnych, również w porządku alfabetycznym. Ze względu na stosunkowo dużą dowolność i różnorodność w określaniu niektórych zespołów i serii (po włosku są one określane najczęściej jako *fonda*), ceną pomocą a zarazem próbą ujednoczenia są podane na wstępie wykazy zespołów uwzględnionych w każdym z tomów (*Prospetto dei fondi*). Ten sam wzgląd praktyczny mają dodane na końcu konkordancje sygnatur dawniej używanych w literaturze, niedokładnych lub niepełnych, a niekiedy wprost błędnych, z obecnie przyjętymi lub wprowadzonymi w Bibliografii (*Segnature archivistiche antiche o inesatte*).

4. *Catalogo dei periodici esistenti in Biblioteche di Roma. Stampato da elaboratore elettronico. Riproduzione in offset.* Jest to znacznie zmodyfikowana reedycja *Catalogo delle pubblicazioni periodiche esistenti in varie biblioteche di Roma e Firenze* opublikowanego przez Unię w 1955 r. Katalog ten (Roma 1975) obejmuje 11.500 czasopism znajdujących się w 34 bibliotekach rzymskich. W 1977 przystąpiono do przygotowania suplementów, a obecnie trwają prace nad nową, uzupełnioną reedycją. Wejdą do niej także tytuły czasopism Biblioteki Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych.

5. *Catalogo delle edizioni di testi classici esistenti nelle biblioteche degli Istituti stranieri di Roma*. Roma 1969. Katalog obejmuje teksty łacińskie i greckie łącznie z dziełami Ojców Kościoła, czyli do 630 r. (Izydor z Sewilli) w sekcji zachodniej, oraz do 749 (Jan Damasceński) dla sekcji wschodniej.

W celu koordynacji działalności i prowadzonych przez poszczególne instytuty badań, zwłaszcza w wypadku podejmowanych inicjatyw wspólnych, powoływane są specjalne komisje i komitety. Oprócz stałych komisji sprawujących zarząd dwu wyżej opisanych Fototek Unii istnieją obecnie:

- 1) Commissione per un catalogo delle collezioni fotografiche in Roma
- 2) Commissione per uno studio sulle biblioteche dell'Unione.
- 3) Commissione per l'edizione degli atti diplomatici dell'età moderna.
- 4) Comitato per il Repertorio delle Fonti storiche del Medio Evo.
- 5) Comitato per il Catalogo dei periodici e per il Catalogo delle nuove accessioni.

Na podstawie *Annuario* t. 1: 1959-1960
oraz t. 19: 1977-78 opracowała

Helena Łukasiewicz-Bianciardi

STULECIE L'ÉCOLE FRANÇAISE DE ROME

(1875-1975)

L'École Française de Rome została powołana do życia dekretem francuskiego ministra Oświecenia Publicznego, z dnia 20 listopada 1875 r. w niecałe pięć lat po klęsce Francji w wojnie z Prusami, kiedy to rząd francuski postanowił *odzyskać przez wzrost aktywności w dziedzinie umysłowej i badań naukowych to, co zostało utracone w dziedzinie politycznej*.¹

Sama myśl zrodziła się nieco wcześniej, chodziło bowiem o utworzenie w Rzymie Korespondencyjnego Instytutu Archeologicznego i Szkoły Przygotowawczej w zakresie archeologii i historii sztuki. Instytut miał wydawać biuletyn miesięczny i rocznik zawierający prace członków *Szkoły Ateńskiej* oraz komunikaty naukowe uczonych i kolekcjonerów włoskich.

Początkowo placówka rzymska podporządkowana była Szkole Ateńskiej, której pracownik, Albert Dumont, został jej szefem w randze wicedyrektora. Kolejnym etapem usamodzielnienia było mianowanie Dumonta w listopadzie 1874 r. dyrektorem *L'École Archéologique de Rome*. Właściwą, obowiązującą do dziś nazwę i status prawny nadał jej dekret z listopada 1875 r. W końcu tegoż roku Szkoła uzyskała pomieszczenie w należącym do ambasady francuskiej Pałacu Farnese, jednym z najpiękniejszych w Rzymie, gdzie mieści się do dziś.

¹ Genezę i dzieje Szkoły Francuskiej za pierwsze pięćdziesiąt lat podaje praca zbiorowa *L'histoire et l'oeuvre de l'École Française de Rome*. Paris 1931. Niniejsze opracowanie zostało oparte na publikacji: *Exposition organisée à l'occasion de son centenaire*, wydanej przez Archives de France; *L'École Française de Rome 1875-1975*. Paris-Rome 1975. Ogólne omówienie wydawnictw źródłowych École Française w języku polskim podał J. Szymański w komunikacie: *Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome*. Publiée sous les auspices du Ministère de l'Éducation Nationale. Éd. E. de Boccard. Paris 1959-1963. Stud. Źródł. 12:1967 s. 205-206. Tamże w przyp. 3 zebrał autor dalszą literaturę.

Główne kierunki prac

W działalności Szkoły Francuskiej w Rzymie wyróżnić można trzy główne kierunki prac naukowych, obejmujące starożytność, średniowiecze oraz historię nowożytną i najnowszą.

Studia nad starożytnością — to przede wszystkim prace archeologiczne, których rozwój — jeśli chodzi o teren obcego państwa — uzależniony jest zawsze od aktualnej sytuacji politycznej. Dlatego też — nie licząc sporadycznych poszukiwań, jak na przykład Emanuela Fernique w Palestrynie (Preneste) czy Stephana Gsell w Vulci — w okresie przed drugą wojną światową działalność naukowa Szkoły Francuskiej ograniczała się głównie do badania pomników i zabytków znajdujących się w muzeach. Owocem tych prac było szereg wartościowych studiów, jak np. Alberta Grenier o Bolonii w okresie panowania Etrusków, Charlesa Dubois o Pozzuoli czy René de la Blanchère o Terracinie. Uczni Szkoły współpracowali również z placówkami badawczymi w Tunezji, Maroku i Algierii.

Po drugiej wojnie światowej rząd włoski zezwolił Szkole na prowadzenie aktywnych poszukiwań archeologicznych na terenie całego Półwyspu Apenińskiego. Rozwinęła się też na szeroką skalę współpraca z uczonymi włoskimi. Niektóre prace wykopaliskowe prowadzone są wspólnie przez Scuola Normale Superiore w Pizie, Uniwersytet w Lecce i École Française.

Szkoła nawiązała też współpracę naukową z krajami basenu Morza Śródziemnego: w Tunezji wespół z miejscową Dyрекcją Generalną Współpracy Kulturalnej, Naukowej i Technicznej prowadzi się prace wykopaliskowe w Bulla Regia, w Jugosławii razem z Instytutem Archeologicznym z Belgradu w Sirmium.

Archeologia nie jest oczywiście jedyną dyscypliną naukową, uprawianą w ramach studiów nad starożytnością. Należy tu jeszcze wymienić filologię klasyczną, paleografię i lingwistykę. Członkowie Szkoły, a przede wszystkim zmarły w 1940 r. Félix Grat, byli twórcami Instytutu Badań i Historii Tekstów (Institut de Recherche et d'Histoire des Textes), którym aktualnie kieruje inny jej uczeń, Jean Glémisson.

Jednym z bardziej znanych członków Szkoły był Jean Bayet; głośne stały się zwłaszcza jego prace z dziedziny ikonografii i

historii religii. Wykształcił on też wielu uczniów. Dzięki szerokiemu zastosowaniu fenomenologii religii opracowano nowe metody analizy tekstów i obrazów starożytnych. W podejmowanych badaniach dużą wagę przywiązuje się też do epigrafii i numizmatyki. Na ich odkryciach, a także topografii i archeologii, opierał się wybitny historyk, znany również w Polsce, Jérôme Carcopino.

Dział historii średniowiecznej. W kilka lat po utworzeniu Szkoły Francuskiej, zostało udostępnione badaczom Archiwum Watykańskie, co znacznie zintensyfikowało prace naukowe. Już prof. Auguste Geffroy, kierujący Szkołą w latach 1875-1882, zdołał uzyskać zgodę władz watykańskich na korzystanie z archiwaliów potrzebnych do publikacji registrów papieskich z XIII i XIV wieku. Wkrótce ukazały się trzy woluminy dokumentów Innocentego IV, które zainaugurowały « tę wspinałą serię, stanowiącą wciąż główny powód, dla którego Szkoła Francuska cieszy się uznaniem w świecie naukowym ». Od tego czasu ukazało się trzydzieści tomów formatu in quarto, opatrzonych indeksami, obejmujących okres 1198-1304. Kontynuowana obecnie seria czternastowieczna liczy już około 40 tomów.

Wydanie registrów spowodowało wzrost zainteresowań dyplomacją papieską i historią Kościoła w średniowieczu. Inicjator badań w tej dziedzinie mons. Louis Duchesne, wydaniami krytycznymi *Liber pontificalis* i *Liber censuum* położył podwaliny pod badania naukowe nad Kościołem rzymskim w okresie V-XII wieku.

Dużym zainteresowaniem badaczy cieszyło się również prawo cywilne i kanoniczne. Począwszy od lat trzydziestych, pod wpływem nowych prądów w historiografii, mediewiści Szkoły Francuskiej zajęli się polityką finansową papieży i ich stosunkami z bankierami włoskimi; obie te sprawy odegrały istotną rolę w powstaniu Wielkiej Schizmy i koncyliaryzmu.

W ramach Szkoły prowadzono również badania nad wpływem kultury bizantyjskiej na kulturę średniowieczną. Wymienić tu należy klasyczne już dzieło Emila Bertaux: *L'art de l'Italie méridionale de la fin de l'époque romaine à la conquête de Charles d'Anjou* wydane w 1903 r., a przedrukowane w 1968 r.

Zapoczątkowana przez Duchesne'a nowoczesna metoda interpretacji źródeł zaowocowała również w analizach tekstów

hagiograficznych. Zainaugurował je Robert Fawtier, występując z nowym ujęciem osobowości i roli historycznej św. Katarzyny ze Sieny.

Różnorodność podejmowanych w ramach Szkoły prac badawczych potwierdziła w pełni, że Rzym jest szczególnie uprzywilejowanym miejscem dla mediewistów i że założenie tu Szkoły Francuskiej było w pełni usprawiedliwione.

Dział historii nowożytnej i najnowszej. Szkoła Francuska miała, zgodnie z programem Alberta Dumont, zajmować się *jednocześnie starożytnością, średniowieczem i czasami najnowszymi, zarówno rękopisami jak pomnikami, archiwaliami jak dziełami sztuki, i obejmować zarówno historię religii, jak historię świecką*. A Auguste Geffroy przypomniał w 1879 roku: *Nazywamy się Szkołą Francuską w Rzymie, a nie Szkołą Archeologiczną; jesteśmy szkołą erudycji i pragniemy opierać się na różnych źródłach: nie tylko ziemi, lecz również bibliotek i archiwów włoskich*. Zaś pół wieku później znany historyk Emile Mâle tak mówił o przyszłości Szkoły: *Dokumenty XVII i XVIII wieku czekają na swych odkrywców. Przystudiowanie tych dokumentów rzuciłoby nowe światło na różne okresy naszej historii, zarówno historii religii, jak politycznej. Wiele wniośłoby również do znajomości sztuki. [...] Historia tych stuleci zamknięta jest w Archiwum Watykańskim i w archiwach różnych kościołów i zakonów*.

Wśród wielu głośnych badaczy tego okresu, związanych ze Szkołą Francuską, wymienimy kilku: Eugène Müntz i Louis Hautecoeur — dla historii sztuki, Romai Rolland, Michel Français (a zwłaszcza Bruno Neveu ze swymi publikacjami poświęconymi nuncjaturze papieskiej we Francji, opracowanymi wspólnie z Uniwersytetem Gregoriańskim) — dla historii politycznej i dyplomatycznej, Jean Delumeau i Jacques Revel — dla historii gospodarczej i społecznej, Claude Cochin, a zwłaszcza Gabriel Le Bras ze swym nowatorskim ujęciem socjologii religii — dla historii religii.

W przyszłości Szkoła pragnie rozwinąć badania czasów najnowszych w dwu kierunkach:

— epoka rewolucji i cesarstwa. Zamierza się tu iść szlakiem wytyczonym przez Georgesa Bourdin, traktując rewolucję

jako zjawisko ogólnoeuropejskie. Jako podstawę źródłową chce się wykorzystać różne badania statystyczne, prowadzone we Francji w czasach Cesarstwa w zakresie demografii, ekonomii i antropometrii.

— historia zjednoczonych Włoch w aspekcie politycznym i społecznym oraz stosunków międzynarodowych. Prace ma koordynować Komitet francusko-włoski do spraw historii najnowszej, utworzony w 1974 r. przez J.B. Duroselle i E. Serra przy pomocy Szkoły Francuskiej i poparciu obu ministerstw spraw zagranicznych.

Warto również zwrócić uwagę na podjęcie badań tradycji i form życia społecznego, zachowanych we Włoszech, a które zanikły już we Francji i w całej Europie północno-zachodniej.

Ośrodek francuski podejmuje szereg inicjatyw o zasięgu międzynarodowym w ścisłej współpracy z wieloma instytucjami narodowymi, znajdującymi się w Rzymie, w szczególności zaś — ze względu na charakter prowadzonych prac, z instytucjami włoskimi. Organizuje też konferencje, kolokwia i kongresy. Szczególne znaczenie miało międzynarodowe spotkanie na temat *L'utilisation de l'Informatique pour l'exploitation des documents textuels médiévaux*. W dyskusji wzięto również pod uwagę kwestię wydawania wielkich serii watykańskich przy pomocy nowych technik. Materiały z tego kolokwium zostały opublikowane w serii Collection de l'École Française de Rome pod tytułem *Informatique et Histoire médiévale. Actes du Colloque de Rome 20-22 mai 1975*.

Biblioteka

Biblioteka Szkoły Francuskiej mieści się od 1875 r. na drugim piętrze Pałacu Farnese. Dziś oczywiście jest rozbudowana i unowocześniona. Rocznie przybywa około 3 tys. woluminów. Aktualnie liczy około 180 tys. tomów, głównie z zakresu studiów nad starożytnością i średniowieczem, w nieco mniejszym zakresie z czasów nowszych. Cenne są także zbiory czasopism — blisko 1200 tytułów, z których znaczna część jest uzupełniana na bieżąco, oraz zbiór fotografii — *Fototeca aerea*, licząca około 120.000 zdjęć. We współpracy z *Institut de Recherche et d'Histoire des*

Textes prowadzona jest akcja mikrofilmowania czasopism dotyczących historii lokalnej oraz francuskich czasopism naukowych, których brak odczuwa się w Rzymie.

Publikacje

Najstarszym wydawnictwem rozpoczętym w 1876 r. jest *Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome* obejmująca trzy serie.

Na pierwszą serię składają się monografie z dziedzin objętych programem badań ośrodka. Przy końcu 1976 r. liczyła ona 229 tytułów.² Z publikacji nowszych, które mogą zainteresować czytelników *Informations* należy wymienić:

B. Guillemain: *La Cour pontificale d'Avignon (1309-1376). Étude d'une société*. Paris 1962.

J. Favier: *Les Finances pontificales à l'époque du Grand Schisme d'Occident 1378-1409*. Paris 1966.

C. Piétri: *Roma Christiana. Recherches sur l'Église de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie, de Miltiade à Sixte III (311-440)*. Paris 1976.

Serie druga i trzecia poświęcone są wydawnictwom źródeł papieskich z XIII i XIV wieku.³ Całość osiągnęła już imponującą liczbę ponad 70 tomów, o objętości kilkuset stron każdy, złożonych w sumie z ponad 150 fascykułów. Serię trzynastowieczną

² Pełny wykaz prac, oprócz wspomnianej w przyp. 1 publikacji z okazji stulecia Ecole (s. 42-55), można znaleźć w: Leo Santifaller: *Neuere Editionem mittelalterlicher Königs- und Papsturkunden*. Wien 1958; na bieżąco nowe wydawnictwa oraz tomy będące w przygotowaniu podaje *Annuario*, biuletyn Unione Internazionale degli Istituti di archeologia, storia e storia dell'arte in Roma, którego pierwszy tom ukazał się w 1958 r.

³ Najnowsze zestawienie podaje *L'École Française de Rome 1875-1975*, s. 56-66; zob. też L. Santifaller: *dz. cyt.* s. 41-43. Najobszerniejszą charakterystykę w języku polskim ogłosił K. Bobowski w opracowaniu *Średniowieczna dyplomatyka papieska. Przegląd edycji źródeł i opracowań*. Stud. Zródł. 16:1971 s. 171-184. Tomy opublikowane w latach 1959-1963 zrecenzował J. Szymański w *Studiach Źródłoznawczych* 12:1967 s. 205-206.

rozpoczyna pontyfikat Grzegorza IX (1227-1241),⁴ a kończy — Benedykta XI (1303-1304). Seria czternastowieczna zaczyna się właściwie od Jana XXII (1316-1334), ponieważ dla pontyfikatu Klemensa V ukazały się w ramach wydawnictwa francuskiego tylko dwa zeszyty, zawierające uwagi wstępne, itinerarium, tabele, indeksy i pewne uzupełnienia do publikacji benedyktyńskiej.⁵ Serię trzecią zamyka pontyfikat Grzegorza XI (1370-1378). Dla wieku XIV w ramach poszczególnych pontyfikatów przyjęto dodatkowy podział na *Lettres communes* oraz *Lettres secrètes et curiales* lub *closes, patentes et curiales*, związany z różną formą, różnym pochodzeniem (Kancelaria Apostolska, Kamera) i przeznaczeniem listów papieskich. Dołącza się tu jeszcze kryterium geograficzne, w oparciu o które osobno wydane są dokumenty dotyczące Francji, osobno innych krajów — przynajmniej w zakresie niektórych z wyżej wymienionych typów dokumentacji.

Publikacja źródeł trzynastowiecznych jest już w zasadzie ukończona, dla XIV w. prace trwają nadal. Po 1967 r. ukazały się następujące edycje:⁶

⁴ Z najwcześniejszych regestrów papieskich (Reg. Vat. 1-13) znane są podstawowe edycje dokumentów:

Registrum Iohannis VIII papae. Ed. E. Caspar. Berolini 1928. *Mon. Germ. Hist. Epistolae* t.7.

Das Register Gregors VII. Ed. E. Caspar. Berolini 1920-1923, *Mon. Germ. Hist. Epistolae Selectae* t.1-2.

Dla Innocentego III (1198-1216): *Patrologia Latina* Ed. J.P. Migne, t. 214-217; *Regesta Pontificum Romanorum*. t.1. Ed. A. Potthast. Berolini 1874 oraz: *Die Register Innocenz III*. Ed. O. Hageneder, A. Haidacher, t.1 Graz-Köln 1964 (recenzja: Stud. Źródł. 12:1967 s. 207-208), t.2 Rom-Wien 1979.

Regesta Honorii papae III. Ed. P. Pressuti t.1-2. Romae 1888-1895, reedycja Hildesheim 1978.

Dla okresu wcześniejszego (do roku 1198) dochodzą jeszcze tomy edycji *Italia Pontificia* P. Kehra, *Germania Pontificia* A. Brackmanna oraz *Papstregesten* H. Zimmermanna w serii *Regesta Imperii*. Wien 1969 (rec. Stud. Źródł. 16:1971 s. 245-246). — Obszerny wykaz edycji dokumentów papieskich (do roku 1956) zob. L. Santifaller: *dz. cyt.* s. 37-70.

⁵ *Regestum Clementis PP. V ex Vaticanis archetypis*, cura et studio monachorum Ordinis S. Benedicti editum, t.1-9. Romae 1885-1892.

⁶ Informacje o wcześniejszych edycjach podane są w Studiach Źródłoznawczych 12:1967 s. 205 przyp. 1 (J. Szymański); 16:1971 s. 173 (K. Bobowski).

Innocent VI (1352-1362). Lettres secrètes et curiales publiées ou analysées d'après les registres des archives vaticanes, par Pierre Gasnault et M.H. Laurent, t.3 fasc. 4. Paris 1968.

Jean XXII (1316-1334). Lettres secrètes et curiales relatives à la France, par A. Coulon et S. Clémencet, t.4 fasc. 10. Paris 1972.

Innocent VI (1352-1362). Lettres secrètes et curiales, par P. Gasnault et M.H. Laurent, t.4 fasc. 1. Paris 1976.

Urbain V (1362-1370). Lettres communes, ed. M. Hayez, t.2 fasc. 4. Paris 1972; t.3 fasc. 2. Paris 1976.

Oprócz tych trzech serii, od 1961 r. realizowana jest, wspólnie z wydziałem Historii Kościoła na Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie, nowa seria wydawnicza — *Acta Nuntiaturae Gallicae*.⁷

⁷ 1. *Correspondance des nonces en France Carpi et Ferrerio (1535-1540)*, éd. J. Lestocquoy, Rome-Paris 1961.

2. *Girolamo Ragazzoni évêque de Bergame nonce en France. Correspondance de sa nonciature (1583-1586)*, éd. Pierre Blet, Rome-Paris 1962.

3. *Correspondance des nonces en France Capodiferro, Dandino et Guidiccione (1541-1546)*, éd. J. Lestocquoy, Rome-Paris 1963.

4. *Correspondance du nonce en France Innocenzo del Bufalo (1601-1604)*, éd. B. Barbiche. Rome-Paris 1964.

5. *Correspondance du nonce en France Ranuccio Scotti (1639-1641)*, éd. Pierre Blet, Rome-Paris 1965.

6. *Correspondance des nonces en France Dandino, Della Torre et Trivultio (1546-1551)*, éd. J. Lestocquoy, Rome-Paris 1966.

7. *Correspondance du nonce en France Giovanni Battista Castelli (1581-1583)*, éd. Robert Toupin, Rome-Paris 1967.

8. *Correspondance du nonce en France Anselmo Dandino (1578-1581)*, éd. Ivan Cloulas, Rome-Paris 1970.

9. *Correspondance du nonce en France Prospero Santa Croce (1552-1554)*, éd. F. Giannetto, J. Lestocquoy, Rome-Paris 1972.

10-11. *Correspondance du nonce en France Angelo Ranuzzi*, t.1: (1683-1686), t.2: (1687-1689), éd. Bruno Neveu, Rome 1973.

12. *Correspondance du nonce en France Antonio Maria Salviati*, t.1 (1572-1574), éd. Pierre Hurtubise, Rome 1975.

13. *Correspondance du nonce en France Antonio Maria Salviati*, t.2 (1574-1578), éd. Pierre Hurtubise, Robert Toupin, Rome 1975.

14. *Correspondance des nonces en France Gualterio et Lenzi (1557-1561)*, éd. J. Lestocquoy, Rome 1977.

W przygotowaniu:

15. *Correspondance du nonce en France Fabrizio Spada (1674-1675)*, éd. Ségolène de Dainville-Barbiche.

16. *Correspondance du nonce en France Prospero Santa Croce (1561-1565)*, éd. J. Lestocquoy.

Periodykiem ośrodka jest od 1881 r. *Mélanges d'archéologie et d'histoire*. Od tomu 83 wydanego w 1971 r. zmieniono tytuł na *Mélanges de l'École Française de Rome* i podzielono na dwie serie: seria starożytna — w skrócie *MEFRA* oraz seria średnio-wieczna i czasów nowożytnych — *MEFRM*. W rok później serię wydawniczą *Suppléments aux Mélanges* przekształcono na *Collection de l'École Française de Rome*. W pięcioleciu 1972-1977 ukazało się w jej ramach 29 monografii.

Na podstawie *L'École Française de Rome 1875-1975*. Paris-Rome 1975 oraz *Annuario*, organu Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia Storia e Storia dell'Arte in Roma.

opracował T.S.

RECENZJE I SPRAWOZDANIA

Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939-1945. Città del Vaticano 1967, ss. XXXI+961.

W ramach kontynuowanej od 1965 r. edycji dokumentów Stolicy Apostolskiej z lat drugiej wojny światowej, w serii zatytułowanej: *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*, ukazał się w 1967 r. obszerny tom trzeci, w dwóch osobnych częściach, poświęcony sytuacji religijnej w Polsce i Krajach Bałtyckich.* Opracowanie i wydanie akt zlecił watykański Sekretariat Stanu międzynarodowemu komitetowi redakcyjnemu, do którego weszli znani historycy Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie oraz współpracownicy Civiltà Cattolica: Pierre Blet, Robert A. Graham, Angelo Martini, Burkhardt Schneider (zmarł w 1976 r.).

Prezentowany tom liczący blisko tysiąc stron druku i 605 dokumentów, interesuje w sposób szczególny czytelnika pol-

* W serii powyższej ukazały się dotychczas następujące tomy:

- 1 - *Le Saint Siège et la guerre en Europe 1939-1940.* Città del Vaticano 1965.
- 2 - *Lettres de Pie XII aux Evêques allemands 1939-1944.* Città del Vaticano 1966.
- 3 - *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939-1945.* Première partie 1939-1941. Deuxième partie 1942-1945. Città del Vaticano 1967.
- 4 - *Le Saint Siège et la guerre en Europe. Juin 1940 - Juin 1941.* Città del Vaticano 1967.
- 5 - *Le Saint Siège et la guerre mondiale. Juillet 1941 - Octobre 1942.* Città del Vaticano 1969.
- 6 - *Le Saint Siège et les victimes de la guerre. Mars 1939 - Décembre 1940.* Città del Vaticano 1972.
- 7 - *Le Saint Siège et la guerre mondiale. Novembre 1942 - Décembre 1943.* Città del Vaticano 1973.
- 8 - *Le Saint Siège et les victimes de la guerre. Janvier 1941 - Décembre 1942.* Città del Vaticano 1974.
- 9 - *Le Saint Siège et les victimes de la guerre. Janvier-Décembre 1943.* Città del Vaticano 1975.
- 10 - *Le Saint Siège et les victimes de la guerre. Janvier 1944 - Juillet 1945.* Città del Vaticano 1980.

skiego. Pozycja ta została zarejestrowana przez Bibliografię Historii Polskiej, w której jak dotąd nie widać jednak ani jednej recenzji opublikowanej w kraju. Fakt ten budzi zdziwienie, bo przecież idzie tu o edycję źródeł o niezwyklej doniosłości, jedyną w swoim rodzaju, ważną nie tylko dla historyka specjalisty, lecz żywo interesującą każdego Polaka.

Założeniem wydawców było zebranie pełnej dokumentacji naświetlającej przede wszystkim aspekt duszpasterski w stosunkach między okupowanymi terenami a Stolicą Apostolską. Z uwagi na taki charakter edycji, prezentowany zbiór źródeł nie zawiera w zasadzie dokumentów dotyczących np. stosunków z rządem polskim w Londynie. Z nielicznych tego typu materiałów uwzględniono tylko te, które dotyczą reakcji przywódców politycznych na niektóre zarządzenia kościelne. Otrzymujemy przede wszystkim korespondencję Stolicy Apostolskiej — papieża Piusa XII i kardynała Sekretarza Stanu Luigi Maglione — z poszczególnymi biskupami i administratorami apostolskimi na terenie Polski, Litwy i Łotwy. Szeroko została też uwzględniona korespondencja z przedstawicielami Stolicy Apostolskiej w tych krajach, i ambasadorami tychże państw przy Stolicy Świętej. Sporadycznie trafiają się też relacje innych nuncjuszy i delegatów apostolskich. Ze zrozumiałych względów najszerzej potraktowano wymianę pism z Cesare Orsenigo, nuncjuszem w Berlinie. Miał on bowiem największe możliwości kontaktu z obszarami okupowanych krajów, na które rząd III Rzeszy nie dopuścił żadnego przedstawiciela Watykanu. Spośród wyższych urzędników Kurii rzymskiej, oprócz kardynała Sekretarza Stanu, częściej przewija się nazwisko Domenico Tardini, sekretarza Kongregacji dla Spraw Nadzwyczajnych, oraz substytuta w Sekretariacie Stanu, mons. Giovanni B. Montini, przyszłego papieża Pawła VI.

Ze strony polskiej najliczniejsze są listy kard. prymasa Augusta Hlonda, pisane głównie z miejsc przymusowego wygnania, najpierw z Rzymu, potem z Francji. Na terenie okupowanej Polski centralną postacią i głównym relatorem był metropolita krakowski Adam Stefan Sapieha. Z innych biskupów częstszymi korespondentami byli: St. Adamski, St. Gall, R. Jałbrzykowski, Cz. Kaczmarek i K. Radoński. Z terenu kresów wschodnich Rzeczypospolitej szczególne znaczenie mają pisma

metropolity lwowskiego Andrzeja Szeptyckiego. Obrazują one dokładnie położenie Kościoła w zmieniającej się sytuacji politycznej i prowadzonych działaniach wojennych. W krajach nadbałtyckich pierwszoplanową postacią stał się T. Matulionis biskup Kaisedorys na Litwie. Sporo informacji zdołał przekazać także biskup W. Brizgys, sufragan w Kaunas, oraz E. Profitlich, administrator apostolski Estonii.

Omawiany zbiór dokumentów zawiera ponadto korespondencję arcybiskupa Rygi A. Springovicsa i jego sufragana J. Rancansa. Biskup gdański K. Splett nie był polskim biskupem. Część jego korespondencji znajduje się jednak w wydawnictwie, głównie z uwagi na pełnioną przez niego funkcję administratora diecezji chełmińskiej, z której okupanci usunęli siłą polskie zwierzchnictwo kościelne.

Bardzo istotne jest zapewnienie wydawców, że mieli dostęp do wszystkich źródeł i wydają całość dokumentacji wchodzącej w zakres tak pomyślanej edycji. Nie poczyniono skrótów czy wyboru listów, lecz odwrotnie, poszerzono podstawę wydawniczą o noty i dopiski czynione na aktach w Sekretariacie Stanu, włączono też różnego rodzaju dodatki i załączniki, o ile naświetlają sprawy poruszane w korespondencji. Publikowane materiały pochodzą z archiwów Sekretariatu Stanu. W znacznej mierze należą do jego pierwszej ówczesnej sekcji, czyli Kongregacji do Spraw Nadzwyczajnych Kościoła (skrót zastosowany przez wydawców — A.E.S. — oznacza Archivio della Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari - I Sezione della Segreteria di Stato); część pochodzi z Sekcji drugiej: Spraw Zwyczajnych (skrót A.S.S. — Archivio della Seconda Sezione della Segreteria di Stato). Tylko kilka listów wzięto ze zbiorów znajdujących się już w Archivio Segreto Vaticano (ASV). Oznaczenie archiwalne w przypadku pism nadsyłanych do Watykanu obejmuje numer protokołu odpowiedniej Sekcji oraz numer protokołu odbiorcy, o ile na piśmie występuje; przy dokumentacji wysyłanej z Watykanu podany jest jedynie numer protokołu odpowiedniej sekcji. Dokumenty ułożone są w porządku chronologicznym i poprzedzone zwięzłym regestem w języku francuskim przyjętym za język całego opracowania.

Część pierwsza omawianego tomu po krótkim wstępie wydawniczym podaje zestawienie wydanych dokumentów oraz

wykazy literatury cytowanej w skrótach i pozostałych skrótów, a następnie obszernie wprowadzenie liczące 64 strony druku, zredagowane w języku francuskim. Omówiona w nim została najpierw ogólna sytuacja Kościoła w Polsce w pierwszych miesiącach wojny, a potem szczegółowo przedstawiono losy poszczególnych diecezji i biskupów oraz ich kontakty ze Stolicą Apostolską do czasu napaści niemieckiej na Związek Radziecki. Po tej dacie oddzielnie informują autorzy o położeniu Kościoła na terenach wschodnich oraz Państw Bałtyckich i oddzielnie dla tzw. Reichsgau Wartheland. Sporo miejsca poświęcono także omówieniu skarg katolików polskich oraz stanowisku papieża Piusa XII, zwłaszcza w kontekście listu kardynała Sekretarza Stanu L. Maglione z 2 marca 1943 r., skierowanego do ministra Spraw Zagranicznych Rzeszy, J. von Ribbentropa. Wstęp kończy się szkicowym omówieniem wydarzeń z lat 1943-44.

Pierwszym opublikowanym dokumentem jest prośba arcybiskupa metropolity A. Sapiehy o przyjęcie jego rezygnacji z administrowania archidiecezją krakowską — z 2 lutego 1939 r. Z następných miesięcy poprzedzających wybuch wojny wydawcy zamieścili zaledwie kilka listów. Był to okres bardzo intensywnej akcji dyplomatycznej, zmierzającej do zażegnania zarysowującego się konfliktu światowego, a zwłaszcza polsko-niemieckiego. Z tego względu jej dokumentację opublikowano już w pierwszym tomie omawianej serii wydawniczej.

W wyniku tragicznej w skutkach kampanii wrześniowej powstał trudny problem administracji diecezji, rozdzielonych granicami politycznymi. Pierwsze dokumenty dotyczą sytuacji sześciu parafii na Zaolziu, Spiszu i Orawie. Nie było większych trudności z parafiami zaolziańskimi, które przed 1939 r. należały do diecezji Szepes i po zajęciu Zaolzia przez Polskę zostały oddane pod tymczasową administrację biskupów polskich. Obecnie w ten sam sposób, bo tylko pod tymczasową administrację, zostały przekazane tereny na Spiszu i Orawie należące prawnie do diecezji krakowskiej i tarnowskiej. Konsekwentnie, nie zmieniając granic dotychczasowych diecezji polskich i nie naruszając konkordatu z Polską, w pierwszych miesiącach wojny Stolica Apostolska powierza administrację części tych diecezji polskich, których stolice biskupie znalazły się na terenach Związku Radzieckiego, trosce pasterskiej sąsiednich biskupów

polskich. I tak część diecezji lwowskiej zostaje zlecona pieczy administratora apostolskiego diecezji lubelskiej, tereny diecezji przemyskiej opiece ordynariusza tarnowskiego, a łomżyńskiej biskupowi w Płocku. Ogólna sytuacja ulegała jednak szybkim zmianom na skutek aresztowań i wywiezienia biskupów Fulmana z Lublina i Nowowiejskiego z Płocka oraz wyjazdu na przymusową emigrację ordynariuszy diecezji chełmińskiej i wrocławskiej, których diecezje w całości zostały wcielone do Reichu. W tym kontekście doszło do powierzenia administracji diecezji chełmińskiej biskupowi Gdańska K. Splettowi, przeciw czemu ostro zaprotestował przedstawiciel rządu polskiego przy Stolicy Apostolskiej K. Papée (n. 71). Na swą interwencję otrzymał odpowiedź jeszcze tego samego dnia 18 grudnia tłumaczącą, że chodzi o zarządzenie spowodowane koniecznością i jest ono prowizoryczne, nie zmieniające w niczym sytuacji prawnej ani granic diecezji chełmińskiej. Biskup Splett został mianowany administratorem apostolskim « ad nutum S. Sedis » i będzie zmieniony, gdy tylko zaistnieje możliwość mianowania na jego miejsce Polaka.

Do końca 1940 r. edycja obejmuje 236 pozycji zawierających przede wszystkim opisy sytuacji religijnej na całym, objętym wojną terenie. Świadczy to, że Stolica Apostolska była wówczas dobrze poinformowana i to z różnych źródeł, pomimo — jak podkreślają sami wydawcy — niesłychanych trudności w przesyłaniu korespondencji. Zebrana dokumentacja wiernie oddaje rozmiary prześladowań Kościoła, a zwłaszcza duchowieństwa. Miały one różne nasilenie i odmienny charakter na obszarach bezpośrednio przyłączonych do Reichu, inne w tzw. Generalnej Guberni, a jeszcze inne na ziemiach za Bugiem. O wydarzeniach z terenów swoich diecezji informowali szeroko poszczególni biskupi. Nie brak jednak i ogólniejszych relacji obejmujących większe obszary. Pomijając już bardziej znane wystąpienia kard. Hlonda czy metropolity Sapiehy warto wskazać memoriały arcybiskupa Szeptyckiego (n. 79), biskupa pomocniczego Kowna W. Brizgysa (214), administratora apostolskiego w Estonii E. Profittlicha (219), a wreszcie nuncjusza w Berlinie C. Orsenigo (n. 37, 50, 51, 77, 133, 207-208, 211).

Konkretnym owocem tych alarmujących sprawozdań nadchodzących z obszarów okupowanej Polski były dwa fakty: najpierw liczne interwencje nuncjusza Orsenigo w Berlinie, chociaż w ówczesnej sytuacji nie osiągnęły one większych rezultatów, a następnie decyzja samego Papieża, by radio watykańskie nadało ostry w tonie komunikat o tragicznej sytuacji Kościoła na ziemiach polskich. Reakcja w tym wypadku była natychmiastowa, ale doli Polaków to nie polepszyło, zwiększyły się natomiast represje ze strony okupanta. Papież polecił więc na razie zaniechania podobnych kroków w obawie przed dalszym pogorszeniem i tak już trudnej sytuacji duchowieństwa i wiernych. Znowu powrócono do interwencji u władz Trzeciej Rzeszy. Nuncjusz Orsenigo interweniuje raz po raz, na wyraźne zresztą zlecenie Watykanu (n. 291, 301, 313, 340). Niestety, wystąpienia te, z wyjątkiem bardzo nielicznych, nie dały pozytywnych rezultatów. Przeciwnie, Niemcy odnosząc nieustanne sukcesy militarne nie chcieli się już liczyć z nikim i z niczym.

Do odnotowania są bardzo znamienne próby władz niemieckich poczynione wiosną 1941 r. przed napaścią na Związek Radziecki. Niemcy starali się na wiele możliwych sposobów wpłynąć na Piusa XII, by ten opowiedział się za krucjatą niemiecką i poparł propagandę Mussoliniego, sprzymierzeńca Trzeciej Rzeszy. W Polsce, od początku okupacji, propaganda hitlerowska podając tendencyjne, lub wręcz sfałszowane wiadomości, starała się przedstawić prohitlerowskie nastawienie Papieża, co znacznie wzmogło antypapieskie nastroje w kraju. Możliwość informacji opinii publicznej ze strony Watykanu, jak wskazują na to wydawcy we *Wstępie* (s. 38-55) oraz publikowane dokumenty (np. n. 378), była zupełnie nikła, lub wręcz szkodliwa ze względu na reakcje represyjne władz niemieckich.

Szybka ofensywa armii hitlerowskich nie przyniosła bynajmniej polepszenia na którymkolwiek z okupowanych terenów. Znane rozporządzenia Greisera dla okręgu Warty, z dnia 13 września 1941 r., stwarzają zupełnie nową sytuację prawną Kościoła. Jak trudny był to problem, świadczą sprawozdania ks. Edwarda van Blericq i biskupa Walentego Dymka oraz wikariuszy generalnych archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej (n. 315, aneksy). Niemniej alarmujące są doniesienia arcy-

biskupów Kowna J. Skvireckasa (n. 316), metropolity krakowskiego Sapiehy (n. 321, 323, 357), lwowskiego Szeptyckiego (324), arcybiskupa Wilna Jałbrzykowskiego (355), jego biskupa pomocniczego M. Reinysa (366), oraz J. Slipyja biskupa koadiutora we Lwowie (375).

Porozumienie zawarte przez generała Wł. Sikorskiego, premiera Rządu Polskiego w Londynie, ze Związkiem Radzieckim (30 VII), powoduje liczne zwolnienia obywateli polskich, w tym i duchowieństwa polskiego, z więzień rosyjskich. Biskup polowy J. Gawlina udaje się na tereny Związku Radzieckiego i wizytując olbrzymie obszary przesyła do Rzymu obszerny raport ze swej działalności (n. 391).

Tymczasem nie ustają interwencje Sekretariatu Stanu i przedstawiciela Stolicy Apostolskiej w Berlinie u władz III Rzeszy. Arcybiskup Orsenigo nigdy nie otrzymał od rządu formalnego potwierdzenia kompetencji nuncjatury berlińskiej w sprawach Kościoła polskiego. Do czasu przyjmowano jego interwencje, choć z reguły pozostawały one nieskuteczne, a niekiedy wręcz pogarszały istniejącą sytuację. W czerwcu 1942 r. dochodzi do wyraźnej deklaracji ze strony niemieckiej, że kompetencje nuncjusza w Berlinie są ograniczone tylko do terenu « Starej Rzeszy ». Nuncjusz powiadomił o tym kardynała Maglione (390). W tej sytuacji doszło w marcu następnego roku do wysłania ostrej noty Sekretariatu Stanu do ministra spraw zagranicznych Ribbentropa, o której przemyślano w Watykanie już od maja 1942 r. Dokument ten umieszczony w zbiorze pod numerem 480, na dziesięciu stronach obrazuje dokładnie i obszernie sytuację na okupowanych terenach. Podzieliła ona jednak los wielu poprzednich interwencji, a właściwie rząd niemiecki w ogóle nie przyjął jej do wiadomości. Znalazła się dopiero w dokumentach Międzynarodowego Trybunału w Norimberdze.

Tymczasem na terenie kraju propaganda antypapieska nie tylko, że nie zmalała, lecz nabrała jeszcze ostrości. Z jednej strony mnożą się spreparowane informacje okupanta, a z drugiej i niektóre publikacje polskie atakują Papieża, głównie z racji obsady wyższych stanowisk kościelnych w polskich diecezjach. Chodziło już teraz nie tylko o mianowanie biskupa

Spletta na administratora diecezji chełmińskiej czy Litwina M. Reinyasa na stanowisko administratora apostolskiego archidiecezji wileńskiej (477, 502, 556), lecz także o nominację Niemców J. Pecha (n. 319, 381, 389, 398), a po jego rezygnacji I. Breitingera (398, 410, 426, 428, 439, 444) dla katolików narodowości niemieckiej okręgu Warty. Stolica Apostolska kierowała się w tych wypadkach przesłankami czysto religijnokościelnymi, a nie politycznymi czy narodowymi. Liczono, że w sytuacji grożącej likwidacji organizacji kościelnej jedynie duchowni Niemcy będą mogli uzyskać jakieś ustępstwa ze strony władz okupacyjnych. Usiłowanie wprowadzenia rozdziału narodowego na płaszczyźnie kościelnej było posunięciem obcym prawu kościelnemu, zaakceptowanym jedynie w ostateczności.

Na zmianę w polskiej opinii publicznej odnośnie do postawy papieża Piusa XII wpłynęły znacznie propolskie akcenty w jego przemówieniu do kardynałów, wygłoszonym 2 czerwca 1943 r. Projekt listu do Episkopatu polskiego, zawierający myśli poruszone w przemówieniu do Kolegium kardynalskiego był przygotowany już 31 maja (n. 509). Przyczynę niewysłania tego listu upatrują wydawcy dokumentów watykańskich w decyzji Papieża, by wykorzystać zebrane materiały w wyżej wspomnianej alokucji do kardynałów. Do kraju coraz szerzej docierały także informacje na temat interwencji Stolicy Apostolskiej u rządu III Rzeszy oraz szerokiego zakresu pomocy udzielanej Polakom rozproszonym po całym świecie.

Wśród dokumentacji z 1944 r. dominują noty i pisma Sekretariatu Stanu. Jest to okres ożywionej działalności dyplomacji watykańskiej m.in. na rzecz uwolnienia aresztowanego prymasa Hlonda i Polaków znajdujących się w obozach oraz interwencji w sprawie zapewnienia opieki duszpasterskiej osobom wywiezionym do prac w Niemczech. Bardzo nieliczne są natomiast listy zarówno z Polski, jak i z pozostałych terenów objętych działaniami wojennymi. Podobny charakter mają materiały z następnego półrocza, aż do zakończenia walk. Wydawcy opublikowali jeszcze sześć dalszych dokumentów wychodzących już poza ten termin, ale ściśle łączących się ze sprawami okresu wojny.

W sumie badacz najnowszej historii Kościoła otrzymał niezwykle cenne materiały zachowane w archiwach Stolicy Świętej.

Nie wszystkie weszły do tomu trzeciego. Sporo dokumentów wprost lub tylko pośrednio dotyczących Polski zawierają tomy wcześniejsze i następne. Podkreślić bowiem należy raz jeszcze, że materiały tomu trzeciego prezentują aspekt kościelnoreligijny, a nie polityczny. Jednakże i w tym zakresie nie mamy do czynienia z dokumentacją naświetlającą w sposób wyczerpujący wszystkie problemy, kwestie i pytania, jakie mógłby postawić, i rzeczywiście stawia, badacz dziejów najnowszych. Wśród innych przyczyn złożyły się na to warunki wojenne uniemożliwiające przecież normalne kontakty i zwykły tok załatwiania spraw. Nie ma np. w opublikowanym zasobie żadnych śladów akcji wysyłania księży polskich dla opieki duszpasterskiej nad Polakami wywiezionymi na prace do Niemiec. Wiadomo jednak, że byli wysyłani i posiadali szerokie uprawnienia jurysdykcyjne. Brak jest dokumentacji dla pewnych spraw, gdyż konunikowanie ich na piśmie było zbyt niebezpieczne.

Niemniej, dzięki edycji watykańskiej nauka historyczna wzbogaciła się o materiały pierwszorzędnej wagi i tylko wypada życzyć, aby wszyscy zainteresowani w kraju mogli zarówno z tych, jak i z innych źródeł korzystać bez przeszkód i bez ograniczeń.

H. F.

Erwin Gatz: *Akten zur preussischen Kirchenpolitik in den Bistümern Gnesen-Posen, Kulm und Ermland, 1885-1914.* Mainz 1977.

Pruska polityka kościelna, a tym bardziej całokształt życia religijnego na terenach wymienionych w tytule biskupstw, pozostają do dzisiaj zagadnieniami mało przebadanymi. Cenną pomoc w rozwinięciu szerszych badań stanowi publikacja akt Politycznego Archiwum Urzędu Spraw Zagranicznych w Bonn (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn). Niewątpliwie edycja tych dokumentów, i to w wyborze, naświetla powyż-

szą problematykę tylko częściowo, niemniej stanowi jednak ważne uzupełnienie dotychczasowej podstawy źródłowej.

Wydawca, E. Gatz, autor szeregu publikacji z tego okresu historycznego, wybrał do druku 143 dokumenty. W obszernym wprowadzeniu cytuje jednak i przytacza około 300 dalszych dokumentów.

Okres trzydziestu lat (1885-1915) nie jest równomiernie prezentowany w wyborze. Z pierwszego roku oraz z lat 1899-1900, 1902, 1908 otrzymujemy tylko po jednym dokumencie. Dla kilku innych lat (1892, 1894-1895, 1903, 1909-1913) brak ich w ogóle. Liczba akt jest uwarunkowana doniosłością wydarzeń w poszczególnych okresach, zwłaszcza z uwagi na charakter archiwum, z którego pochodzą, oraz ilością wakansów na poszczególnych stolicach biskupich.

Prezentowana edycja przynosi głównie wymianę korespondencji dyplomatycznej kanclerzy Rzeszy, od Bismarka do Holwega, z przedstawicielami Prus przy Stolicy Apostolskiej, oraz wymianę pism naczelnych urzędów z nadprezydentami Poznania, Prus Wschodnich i Zachodnich. Nieliczne są natomiast dokumenty pochodzące od osób i urzędów kościelnych.

Najważniejszą grupę stanowi dokumentacja z okresu kanclerstwa Bismarka — n. 1-56. W ramach antypolskiej polityki Kulturkampfu szczególnie wymowne są zabiegi o nominację w 1886 r. Juliusza Dindera (1830-1890) na połączone arcybiskupstwo Gniezna i Poznania, a Leona Rednera (1828-1898) na biskupstwo chełmińskie.

Lata następcy Bismarka, Capriviego (1890-1894), cechował już bardziej pojednawczy stosunek do Polaków, co też znalazło swe odbicie w powołaniu na stolicę gnieźnieńsko-poznańską Polaka, Floriana Stablewskiego (1891). Okres kanclerstwa Hohenlohe-Schillingfürsta (1894-1900) zaznacza się w edycji zaledwie kilkunastu dokumentami (pierwszy — z kwietnia 1896). Do odnotowania jest przede wszystkim sprawa obsadzenia stolicy biskupiej w Pelplinie (n. 92-98). Obfitszy znów materiał pochodzi z czasu Bülowa (1900-1909). Z ważniejszych spraw można wyliczyć mianowanie biskupa pomocniczego na Warmii (n. 101-112), starania o wyłączenie diecezji chełmińskiej z metropolii gnieźnieńsko-poznańskiej (n. 117-126, 137), a wreszcie

rokowania w związku z nową obsadą stolicy prymasowskiej po śmierci Dindera (n. 100, 114-116, 130-136, 138).

Ostatnia grupa wydanych dokumentów pochodzi z lat 1914-1915 (n. 139-143), z okresu kanclerstwa Bethmanna Hollwegsa (1909-1917) i dotyczy znów kandydatury na arcybiskupstwo Gniezno-Poznań.

Wspomniane już obszerne *Wprowadzenie* przynosi szeroki kontekst historyczny, omówiony w oparciu o liczne źródła, także wcześniejsze lub pominięte w wydawnictwie. Stanowi to cenne uzupełnienie samej edycji, choć oczywiście nie zwalnia badaczy od osobistego zapoznania się z cytowaną dokumentacją. Z trzech jednostek kościelnej organizacji terytorialnej na ziemiach zamieszkałych przez ludność polską, najobszerniej przedstawione zostało połączone arcybiskupstwo Gniezna i Poznania. Sporo uwagi poświęca tu wydawca kwestii nominacji J. Dindera (pierwszy Niemiec na Stolicy Prymasowskiej), objęciu przez niego rządów i pierwszym jego posunięciom, jak np. stosowanie weta. Omawia sprawy nauki religii, kwestię języka polskiego oraz problem ponownego otwarcia poznańskiego seminarium duchownego. Dalej, po śmierci arcybiskupa, przedstawiona jest sprawa nowego obsadzenia stolicy prymasowskiej, problematyka rządów biskupich Floriana Stablewskiego oraz długoletniego wakansu po jego śmierci. Bardzo natomiast krótko zatrzymuje się wydawca na osobach jego następców, Likowskiego i Dalbora.

Z dwu biskupstw — chełmińskiego i warmińskiego, temu pierwszemu poświęcił wydawca nieporównanie więcej miejsca (s. LXXV-LXXXVII). Po ogólnym omówieniu sytuacji diecezji przechodzi kolejno do spraw pertraktacji o biskupa pomocniczego dla J. Marwitza, a z chwilą jego śmierci (29 maja 1886) do starań o wprowadzenie tam na ordynariusza Leona Rednera (1886-1898), a następnie A. Rosentretera w 1899 r.

Diecezja warmińska nie odgrywała większej roli w polityce pruskiej, dlatego brak do niej liczniejszych materiałów w *Politische Archiv*.

Wstęp historyczny poprzedził wydawca związłą przedmową oraz obszernym zestawieniem literatury i dotychczasowych publikacji źródeł z omawianego zakresu. Dokumenty wydane *in*

extenso zostały ułożone chronologicznie. Ich wykaz zamieszczono na końcu, obejmując nim także dokumenty tylko wzmiankowane we *Wprowadzeniu*. Całość edycji kończy skrowidz osób, miejscowości i ważniejszych haseł rzeczowych. Na podkreślenie zasługują też liczne biogramy osób występujących w dokumentach, starannie zestawione w oparciu o szeroką literaturę i schematyzmy diecezjalne.

Opublikowana dokumentacja przynosi, oprócz nowych szczegółów, szersze naświetlenie pruskiej polityki na terenach wschodnich w płaszczyźnie kościelnej, nierozzerwalnie jednak złączonej z problematyką narodową. Z tych właśnie względów nikt, kto będzie się zajmował tymi zagadnieniami, nie może pominąć omówionej tutaj pozycji.

J. Sikorski SI

« *Archivum Historiae Pontificiae* » T. 14: 1976 ss. 693; T. 15: 1977 ss. 701.

Tom 14 otwiera krótkie wspomnienie pośmiertne poświęcone głównemu inicjatorowi i dotychczasowemu redaktorowi wydawnictwa, Burkhartowi Schneiderowi SI (1917-1976). Był on wieloletnim profesorem historii Kościoła na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie. Należał m.in. do międzynarodowego komitetu redakcyjnego, powołanego przez watykański Sekretariat Stanu dla opracowania i wydania dokumentów Stolicy Apostolskiej z okresu II Wojny Światowej (*Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*). W czasie długoletniej profesury żywo interesował się sprawami polskimi, a wśród doktorantów chętnie widział Polaków.

W pierwszym artykule *The Ideal Renaissance Pope: Funeral Oratory from the Papal Court* (s. 9-70), w oparciu o zbiór modlitw, jakie odmawiano przy zmarłych papieżach w okresie od Mikołaja V (zmarł w 1455) do śmierci Klemensa VII (1535),

John McManamon podjął ciekawą próbę nakreślenia wzoru idealnego papieża właściwego tym czasom. Autor podkreśla zasadniczą zbieżność pierwiastka religijnego z duchem humanistycznego renesansu.

G. Valentini SI, na podstawie dokumentów opublikowanych dotychczas w serii *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, których jest wydawcą, zestawił w porządku chronologicznym w formie bardzo zwięzłych regestów te, które obrazują wysiłki papieża Pawła II w latach 1464-1468, zmierzające do podjęcia dalszych wypraw krzyżowych (s. 71-102).

P. Hurtubise OMI w artykule *Mariage mixte au XVI^e siècle. Les circonstances de la première abjuration de Henri IV à l'automne de 1572* (s. 103-134), zajął się trudnościami, na jakie natrafiło małżeństwo córki Henryka IV, króla francuskiego, z księciem Henrykiem z Navarry. Przeszkodę stanowiły: zbyt bliski stopień pokrewieństwa (consanguinitas in tertio gradu) oraz różnica wyznań (mixtae religionis). Na tym przykładzie omawia szerzej stanowisko Stolicy Apostolskiej w tych kwestiach.

Na tle zatargu kanonika F. Vivalda ze swoim biskupem ordynariuszem G.A. Castrucci, z 1579 roku, autorka (M.F. Melano: *Giovanni Antonio Castrucci e Francesco Vivalda*, s. 135-167) ukazuje problem przejścia z « reformy katolickiej » (etap spontaniczny) do kontreformy jako fazy zorganizowanej, akcji kierowanej centralnie. Przy okazji ujawnia szereg napięć w sferze politycznospołecznej, zmierzających do przetworzenia księstwa Sabaudii w nowoczesną Republikę.

Georg Lutz w *Das päpstliche Heer im Jahre 1667. Apostolische Kammer und Nepotismus, römisches Militärbudget in der frühen Neuzeit* (s. 169-218) omawia, w oparciu o ustalenia sum wydatków Kamery Apostolskiej z 1667 r. na cele militarne, szereg spraw wychodzących nieraz daleko poza kwestie czystej administracji watykańskiej. Zasadniczym tokiem rozważań pozostają jednak sprawy związane z organizacją sił wojskowych Państwa Kościelnego, ich liczebność, rozmieszczenie, kwestie dowodzenia itp. Na koniec zestawia autor porównawczo wysokość tych wydatków z sumami przeznaczanymi na cele wojenne przez inne państwa europejskie w tym okresie.

Kolejny artykuł, A. Riccardi *Alle origini del neogallicanesimo di Henri Maret. La sua formazione nella vita della Chiesa di Parigi tra i progressi ultramontani ed il colpo di stato bonapartista* (s. 219-264), przedstawia ewolucję poglądów religijnych i politycznych Henryka Maret, wpływowego teologa francuskiego, profesora Sorbony i doradcy Napoleona III w sprawach religijnych. Do 1848 r. był on zwolennikiem Lamennais'a wyznając poglądy demokratyczne i republikańskie. Pragnął związania Kościoła we Francji z rządem III Republiki. Po jej upadku przeszedł do obozu Bonapartego i rozwinął ożywioną działalność w zakresie spraw czysto religijnych i kościelnych. Z postawy opozycji wobec prądów i haseł ultramontańskich przeczucił się na pozycje neogallicanizmu. Występował ostro przeciw dogmatycznemu definiowaniu nieomyślności papieskiej na soborze watykańskim I.

Ostatnia pozycja w tym dziale przynosi drugą część indeksu dokumentów nuncjatury w Madrycie znajdujących się obecnie w ASV, opracowanego przez V. Cárceł Ortí (s. 265-356). Część pierwsza opublikowana w tomie poprzednim, zawiera 351 pozycji — za lata 1847-1851. Całość obejmuje 819 pozycji — do końca 1857 roku.

Dział zatytułowany *Notae* przynosi trzy, mniejszej objętości prace: P. Stockmeier: *Römische Kirche und Petrusamt im Licht frühchristlicher Zeugnisse*, J. Hennig: *Zur Stellung der Päpste in der liturgischen Tradition der Ostkirche*, oraz wypowiedź polemiczną M. Fois SI na temat kształtowania się pojęcia władzy papieskiej na tle uprawnień Kolegium kardynalskiego (*Papa e cardinali nel secolo XI. Una questione di metodo e una replica*, s. 383-416).

Obecny tom zawiera również sporo recenzji prac interesujących także polskiego badacza, jak np. *Die Urkunden Friedrichs I. 1152-1158*, opracowane przez H. Appelta, omówienie pierwszego zeszytu dokumentów z okresu papieża Urbana V (1362-1370), czy też korespondencji Antonio Eugenio Visconti, nuncjusza apostolskiego przy dworze cesarskim w latach 1767-1774. Tenże Visconti był wcześniej nuncjuszem w Warszawie (1760-1767).

Tom, jak zwykle, kończy obszerna bibliografia za lata 1975-76 — s. 457-693, zaopatrzona w indeks skrótów uwzględnionych czasopism i wydawnictw (s. 641-659), indeks autorów (659-678), a wreszcie indeks systematyczny (s. 679-693). Pod hasłem Polonia widnieją 22 pozycje. Warto przy tej okazji zwrócić uwagę na polonica ujęte w tejże bibliografii, których brak, lub są podane z dużym opóźnieniem, w Bibliografii Historii Polskiej. Dla korzystających z części bibliograficznej dużym udogodnieniem jest rubryka *Recensiones* po każdym z przyjętych działów (A-F). Są to recenzje publikacji wykazywanych już w części bibliograficznej tomów wcześniejszych. Przy recenzowanej publikacji podany jest ów tom, oznaczenie działu oraz jej numer w tym dziale. Prosty system oznaczeń sprzyja niewątpliwie korzystaniu z tej cennej rubryki.

* *
*

Tom 15:1977 rozpoczyna studium Pietro Conte na temat prymatu papieskiego w świetle wypowiedzi uczestników szóstego soboru ekumenicznego czyli konstantynopolitańskiego III, trwającego od 7 XII 680 do 16 IX 681 (*Il significato del primato papale nei padri del VI concilio ecumenico*, s. 7-111). W szczególności poddaje autor analizie podstawy i treść sformułowania *Per Agathonem Petrus loquitur* oraz fakt, że chociaż Ojcowie soboru potępili koncepcję monoteletyzmu papieża Honoriusza I (625-638), to jednak uznali jego prymat.

Ciekawy przyczynek do kształtowania się papieskiego prawa potwierdzania kandydatów na biskupstwa stanowią dzieje obsady prymasowskiej stolicy Węgier Esztergomu (Ostrzyhom) w latach 1204-1205, za papieża Innocentego III (1198-1216). Brak zgody odnośnie osób uprawnionych do elekcji oraz wysuwanej kandydatury zdecydował, że sprawa została przesłana do Rzymu. Potwierdzenie papieskie otrzymał kandydat, którego popierała największa część wyborców. Rozstrzygnięcie poszło bardziej po linii kompromisu politycznego, aniżeli ścisłego legalizmu. Był to zarazem precedens na przyszłość, że w wypadku postulacji głos decydujący należy do papieża (James Ross Sweeney: *Innocent III and the Esztergom Election Dispute*.

The Historical Background of the Decretal Bone Memorie II /X.I.5.4/, s. 113-137).

Z pierwotnego zasobu dokumentacji działalności Kurii rzymskiej we wczesnym średniowieczu szczególne znaczenie mają różnego rodzaju registry. Zajmująca się od wielu lat tą problematyką, Edith Pásztor, publikuje sześć z siedmiu najstarszych fragmentów trzynastowiecznych registrów należności — *Regestum census Curie Romanae*, od pontyfikatu Honoriusza III (1216-1227) do Klemensa IV (1265-1268) — oraz pięć registrów posiadłości i uprawnień jurysdykcyjnych — *Registrum de hiis quae ad Romanam Ecclesiam pertinent et in quibus iurisdictionem habet*, z okresu od papieża Honoriusza III do Urbana IV (1261-1264).

Registry powyższe (tu ściślej — rejestry) zostały sporządzone około 1270 r. na podstawie ksiąg registrów korespondencji papieskiej, które już wtedy częściowo zaginęły. Ich znaczenie jeszcze bardziej wzrasta, gdy się weźmie pod uwagę, że najstarszy inwentarz z registrów papieskich pochodzi dopiero z następnego stulecia i jest o wiele uboższy w informacje. Niezależnie od tego, publikowane registry mają doniosłe znaczenie dla poznania działalności Kancelarii i Kamery Apostolskiej oraz prowadzonych przez te urzędy ksiąg. Ponadto registry te przynoszą bogaty wachlarz informacji na temat stosunków Kościoła rzymskiego z całym ówczesnym chrześcijaństwem, tak poszczególnymi osobami, instytucjami, jak i całym państwami. W wydanych przez E. Pásztor registrach (*Censi e possessi della Chiesa Romana nel Duecento: due registri pontifici inediti*, s. 139-193) znajdują się też, nieliczne wprawdzie, wzmianki o Polsce, Litwie i Prusach.

Kolejna publikacja źródeł do działalności Kamery Apostolskiej (Daniel Williman: *Letters of Etienne Cambarou, Camerarius Apostolicus /1347-1361/, s. 195-215*) ma już mniejszy zakres czasowy i terytorialny. Niemniej zregestrowana część najstarszego rejestru listów kamerariusza apostolskiego rzuca sporo światła na organizację i działalność fiskalną kurii papieskiej.

Potrójny wybór papieża Urbana VI w 1378 r. budzi ciekawość i zainteresowanie nie tylko jako fakt, ale ma duże znacze-

nie dla wyświecenia sytuacji, w której doszło do schizmy zachodniej i groźnego kryzysu ustrojowego w Kościele. Oprócz ustalenia i omówienia okoliczności wyboru, Marc Dykmans SI (*La troisième élection du pape Urbain VI*, s. 217-264) zajął się szczegółowo analizą zarzutów, jakie podnieśli kardynałowie wybierając antypapieża Klemensa VII.

Przełomu XVI i XVII w. dotyczy opracowanie działalności wybitnego dyplomaty francuskiego, arcybiskupa Lyonu, a następnie kardynała, Marquemonta (Cécile Pozzo di Borgo - Mouton-Brady: *Denis Simon de Marquemont, archevêque de Lyon et cardinal /1572-1626/. La carrière d'un prélat diplomate au Saint Siègre au début du XVII^e siècle*, s. 265-294). Wielokrotnie wysyłany do Rzymu w misjach dyplomatycznych, mąż zaufania kardynała Richelieu, starał się pozostać wierny Kościołowi, i gdy doszło w 1625 r. do ostrego napięcia, stanął po stronie papieża Urbana VIII.

Dla historii Kurii rzymskiej w pierwszej połowie XIX w. doniosłe znaczenie ma opracowanie Lajosa Pásztor: *La Segreteria di Stato di Gregorio XVI, 1833-1846* (s. 295-332). Przedstawione studium stanowi fragment szerszego opracowania historii papieskiego Sekretariatu Stanu, które autor kontynuuje już od dłuższego czasu. Pontyfikat Grzegorza XVI (1831-1846) stanowi ważny moment w ewolucji tego dziś najważniejszego dykasterium Kurii rzymskiej. Papież ten w 1833 r. ustanowił odrębny Sekretariat dla spraw wewnętrznych Państwa Kościelnego (Segreteria per gli affari di Stato interni), znacznie ograniczając w ten sposób kompetencje Sekretariatu Stanu. Autor stara się ustalić zakres spraw obydwu sekretariatów. W drugiej części artykułu zajmuje się już wyłącznie organizacją i działalnością Sekretariatu Stanu, która uległa znacznym modyfikacjom za tegoż pontyfikatu.

Konkordat zawarty między Stolicą Apostolską a Niemcami w 1833 r. budzi stale duże zainteresowanie, a często i sprzeczne oceny. Zwłaszcza co do motywów tego porozumienia istnieją liczne domysły i hipotezy. Victor Conzemius, profesor historii Kościoła na fakultecie teologicznym w Lucernie, w oparciu o najnowsze publikacje odtwarza przebieg przygotowań i pertraktacje, które poprzedziły podpisanie konkordatu.

Zastanawia się nadto, jaką wagę przywiązywała Stolica Apostolska do zawarcia tego układu oraz jak daleko sięgały nadzieje Sekretariatu Stanu wobec widocznego już zaostrzenia stosunków społecznych i politycznych w Niemczech. Na koniec stawia autor pytanie o wymiar eklezjologiczny tego typu umów, choć zdaje sobie sprawę z tego, że odpowiedź na tak postawioną kwestię wychodzi już poza czyste poszukiwania historyczne. (*Le concordat du 20 juillet 1933 entre le Saint-Siège et l'Allemagne. Esquisse d'un bilan de la recherche historique*, s. 333-362).

Dział opracowań kończą zwięzłe rejestry dokumentów archiwum Nuncjatury w Madrycie, (część trzecia) dziś znajdującego się w Watykanie, z teczek 462-470, obejmujących okres lat 1868-1875. (Vincente Cárcel Ortí: *El Archivo de la Nunciatura de Madrid desde 1868 hasta 1875*, s. 363-376).

W dziale recenzji warto zwrócić uwagę na omówienie części drugiej drugiego tomu serii *Handbuch der Kirchengeschichte*, pod tytułem: *Die Kirche in Ost und West von Chalkedon bis zum Frühmittelalter* (s. 384-387). Tom powyższy kompletuje tę serię, rozpoczętą w 1958 r. przez grupę historyków niemieckich pod kierunkiem H. Jedina. Dzieło stanowi coś więcej aniżeli podręcznik. Jego o wiele szerszą użyteczność potwierdza zarówno ta recenzja V. Monachino SI, jak i recenzje tomów poprzednich.

Ciekawie wypada porównanie powyższej opinii z recenzją ostatniego tomu tłumaczenia na włoski francuskiej serii *Nouvelle Histoire de l'Eglise* (rec. G. Martina SI, s. 417-420).

W 1973 r. ukazał się pierwszy tom materiałów nuncjatury w Grazu w austriackiej serii *Nuntiaturreichte*. Publikowana dokumentacja obejmuje lata 1580-1582 z okresu nuncjatury Germanico Malaspiny. Do edycji dołączono 5 dokumentów dotyczących misji A. Possewina udającego się przez Graz do Moskwy. Dla polskiego historyka publikacja ta zasługuje na specjalne zainteresowanie nie tylko z uwagi na ważny moment w realizacji reformy trydenckiej, ale też z tego tytułu, że Malaspina kolejno pełnił tę funkcję na kilku dalszych placówkach, a wreszcie i w Polsce w latach 1592-1597. W tejże samej recenzji

P. Blet SI omawia część pierwszą czwartego tomu *Nuntiaturberichte aus Deutschland. Die Kölner Nuntiatur* (s. 412-417).

W tym miejscu nasuwa się jeszcze ogólniejsza uwaga. W ogromnym ożywieniu edycji i studiów nad nuncjaturami, w których biorą udział wszystkie znaczniejsze narodowe instytuty historyczne, nauka polska jest praktycznie nieobecna. Jako minimum można by chyba życzyć, aby materiały już zebrane i przygotowane znalazły jak najszybciej swego wydawcę.

H. F.

« *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* ». R. 32: 1978 t. 1-2, ss. 710.

Jest to przegląd historii Kościoła we Włoszech wydawany od 1947 r. w Rzymie jako kwartalnik, a od 1965 r. jako półrocznik. Redagowany od początku przez Michele Maccarrone. Do komitetu redakcyjnego należeli m.in. H. Jedin, P. Paschini, M. Giusti oraz F. Fonzi. Stanowi on kontynuację przerwanej wskutek wybuchu II wojny światowej *Il Concilio di Trento*. Publikuje w kilku językach zachodnioeuropejskich, choć z przewagą włoskiego, studia i przyczynki z zakresu historii Kościoła na półwyspie Apenińskim, z bogatym działem recenzji i bibliografii przedmiotu.

Tom pierwszy za rok 1978 (styczeń-czerwiec) zawiera 360 stron, na których zamieszcza dwa obszerne studia, trzy mniejsze artykuły w dziale zw. komunikaty oraz kronikę rejestrującą kongresy czy sympozja naukowe; ponadto prawie połowę tomu zajmują recenzje i bibliografia za lata 1973-1977.

Pierwsze studium — A.M. Orselli: *La città altomedievale e il suo santo patrono* (Miasto wczesnośredniowieczne i jego święty patron s. 1-69). Na przykładzie Pawii (rzymskie Ticinium, w latach 572-774 rezydencja władców longobardzkich, a od 781 królów Italii) i jej patrona, pierwszego biskupa Pawii, św. Syrusa, ukazana została mentalność warunkująca system wartości,

dążenia i dzieje lokalnego Kościoła czasów starożytnych i wczesnośredniowiecznych. Na tym tle uchwycony został następnie typowy proces rozwoju kultu świętych patronów, w powiązaniu z polityką kościelną, sterowaną przez lokalny patriotyzm. Pawia celem uniezależnienia się od Kościoła mediolańskiego wskazywała na apostołskie pochodzenie biskupstwa Syrusa, konsekrowanego nadto przez papieża, co gwarantowało zależność bezpośrednią od Rzymu. Cześć patrona wiązała się z troską o jego relikwie, spisanie *Vita*, budową świątyni pod jego wezwaniem oraz organizacją kultu podejmowaną przez powstałe w tym celu stowarzyszenia (w Pawii działało bractwo św. Syrusa).

Studium kolejne — B. Bertoli, dotyczy najnowszej historii Kościoła; omawia mianowicie XIX-wieczne próby uzdrowienia moralności w regionie weneckim (s. 70-129: *Dibattito sulla pubblica moralità nel Veneto durante la Restaurazione. Autorità politiche e religiose a confronto*). W poszukiwaniu przyczyn zepsucia moralnego wskazano na kierunki filozoficzne i przemiany społeczne XVIII i XIX w. na tle przeobrażeń gospodarczych i politycznych Europy oraz związane z tym migracje ludności i zmiany obyczajowości, zwłaszcza wskutek nowej pozycji kobiety, m.in. pod wpływem ruchu emancypacji. Przyczyn zła szukano w samej naturze ludzkiej skażonej grzechem, lecz także w pewnych systemach teologii moralnej, przy czym obwiniano szczególnie tzw. laksyzm jezuicki. W konkluzji postulowano współdziałanie z Kościołem władz cywilnych, sądownictwa i policji w przeciwdziałaniu groźnej demoralizacji. Kościół domagał się przywrócenia skasowanych mu instytucji charytatywnych i wychowawczych oraz zmiany polityki kulturalnej państwa, wręcz sprzyjającej demoralizacji.

W dziale komunikatów M.C. Cristofori omówiła wpływ *Oraatio* Frontona na antychrześcijańską politykę cesarzy rzymskich 2 połowy II w. Opowiada się za opinią J. Speigla (*Die Römische Staat und die Christen*, Amsterdam 1970), że *Mowa* przeciwko chrześcijanom to « alarm », by pogańskiego Rzymu nie opanowało chrześcijaństwo. Fronto apel taki skierował do cesarza Marka Aureliusza o skuteczne likwidowanie « sekty ».

W drugim komunikacie G. Lucchesi (*Ancora sull'antico calendario italico*, s. 140-152) omawia zależność *Martyrologium*

Hieronimianum od *Kalendarium Italicum*. W nawiązaniu do badań F. Lanzoniego, autor ukazuje proces powstawania z kalendarzy lokalnych *Martyrologium Hieronimianum* jako swego rodzaju przewodnika po *Italia Sacra* dla pielgrzymów, sporządzonego przez Kościół mediolański, mający do V w. znaczny wpływ na chrześcijaństwo zaalpejskie. Wśród kilku faz i warstw tego *Martyrologium* pokład najgłębszy, najpierwotniejszy stanowi jego zdaniem *Kalendarium Italicum*.

Komunikat trzeci z kolei — M.G. Muzzarelli (*Appunti per un'analisi della struttura dei "Sermones" di Bernardino da Feltre*, s. 153-180) — dotyczy analizy *Sermones* bł. Bernardyna z Feltre, dokonanej dla wykazania genezy tworzonych przez niego *Banków Pobożnych*. Na tle kazań bł. Bernardyna z Feltre autorka charakteryzuje chrześcijańską myśl społeczną średniowiecza w adaptacji do zasad Ewangelii. Najcenniejszy jednak wydaje się tu być aparat naukowy, stanowiący 2/3 jej tekstu. Załącza bowiem nie tylko najświeższą bibliografię tematu, lecz także stan badań i literaturę odnośnie do sytuacji społecznej, ekonomicznej i religijnej Italii u schyłku średniowiecza, podaje studia nad homiletyką średniowieczną, zwłaszcza kazaniem oraz postacią bł. Bernardyna z Feltre, a nadto prace o systemie finansowym średniowiecznej Europy, i na tym tle rejestruje ostatnie badania nad dziejami instytucji *Banków Pobożnych*.

W dziale recenzji szerzej omówione zostało 3 tomowe wydawnictwo kartograficzne A.P. Frutaza: *Le carte del Lazio*, Roma 1972, oraz wielka synteza badań nad średniowiecznymi bractwami, zwłaszcza dominikańskimi, G.G. Meerssemana OP: *Ordo Fraternitatis* — 3 tomy wydane w serii *Italia Sacra*, Roma 1977.

Recenzja trzeciego wydania F. Fonzi: *I cattolici e la società italiana dopo l'Unità*. Roma 1977 (1953¹, 1960²), stanowi kontynuację polemiki z grupą włoskich historyków orientacji marksistowskiej na temat określony w tytule książki.

W dziale kroniki zamieszczono charakterystykę postaci i twórczości Henri Irenée Marrou, sprawozdanie (*Colloquio Internazionale su « I martiri di Lione »*) z międzynarodowego kolokwium o *Męczennikach Liońskich*, Lion 20-23 IX 1977, zapowiedź i program międzynarodowych sympozjów — 26-30 IX

1978 w Splicie (na temat życia religijnego, moralnego i społecznego w Splicie X-XI w.) oraz obrad *Associazione Italiana dei Professori di storia della Chiesa* w Bolonii 3-7 IX 1979 z problematyką historii Kościoła XVII-XVIII w.

Tom kończy wykaz bibliografii za lata 1973-1978, rejestrujący również większe hasła encyklopedyczne, zwłaszcza w *Dizionario biografico degli Italiani*, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclesiastique* oraz *Dizionario degli Istituti di perfezione*.

Tom drugi za rok 1978 (lipiec-grudzień) obejmuje 350 stron (w paginacji ciągłej 359-710); również prawie połowę zajmują recenzje i bibliografia. Numer otwiera wydrukowany odczyt Owidio Capitaniego, wygłoszony 13 lutego 1977 r. w Canossie z okazji znanego w historii faktu ukorzenia się cesarza Henryka IV przed papieżem Grzegorzem VII na dworze tokańskiej margrabiny Matyldy (*Canossa: Una lezione da meditare*, s. 359-381). Wydarzenie to od kilku lat stanowi przedmiot naukowych zainteresowań i niejednego już sympozjum w ramach *Studi Matildici*, dotyczących głównie mediacyjnej roli Matyldy w staraniach jej o ocalenie jedności pomiędzy cesarstwem i Kościołem. Studia krytyczne obaliły poglądy, przyjęte za *Vita Mathildis*, jakoby misję tę Matylda podejmowała bezinteresownie, jako jeden jeszcze akt swej *pietas*. Wykazują natomiast, iż kierowała się ona głównie względami natury politycznej.

Następny artykuł dotyczy modernizmu włoskiego na przykładzie diecezjalnego seminarium w Bergamo (R. Amadei: *Apunti sul modernismo bergamasco*, s. 382-414). Autor ukazuje sytuację młodych teologów i historyków Kościoła — adeptów takich uczelni zagranicznych, jak Louvain, a zwłaszcza krytycznej szkoły L. Duchesne, których odsunięto od pracy naukowej i pozbawiono funkcji dydaktycznych w seminarium duchownym kierowanym przez zwolenników tradycyjnych poglądów nauczania i wychowania seminarzystów. W świetle tego należałoby rozpatrywać konserwatyzm niektórych kręgów włoskiego duchowieństwa, który przetrwał do czasów najnowszych.

W dziale komunikatów omówiona została geneza wschodnich elementów w liturgii, kulturze i życiu Kościoła na Sycylii. (A. Messina: *I Siciliani di rito greco e il patriarcato di Antiochia*,

s. 415-421). Autor udowadnia, że zasadniczą przyczyną ekspansji kultury wschodniej na Wyspę stała się emigracja z Peloponezu na Sycylię wyznawców *Credo* konstantynopolińskiego, zwłaszcza ze środowisk intelektualistów, a więc duchownych i mnichów. Natomiast kilku papieży pochodzenia syryjskiego w drugiej połowie VII i VIII w. wywodziło się z emigrantów syryjsko-palestyńskich osiadłych też na Sycylii lub przyjętych do rzymskich klasztorów (papież Agaton, Leon II, Conon, Sergiusz I, Stefan III, Donus). Liturgia italo-grecka nie tylko na Sycylii, lecz i w południowej części półwyspu Apenińskiego była raczej liturgią Kościoła syryjsko-palestyńskiego, również przeszczepioną tu przez uchodźców. Do X w. sycylijskie klasztory utrzymywały żywe kontakty z antiocheńskimi, czego odzwierciedleniem jest zwłaszcza literatura hagiograficzna.

Problematyki przepływu heterodoksyjnych poglądów na Półwysep Apeniński w pierwszej połowie XVI w. dotyczy komunikat Andrea Del Col o działalności L.P. Rosello, opracowanej na podstawie akt Świętego Officjum (*ASV, Santo Uffizio, Processi*). Szeroko też omówione jest w oparciu o te same źródła całe środowisko intelektualistów regionu Wenecji, lansujących reformację w szersze kręgi społeczeństwa za pomocą druków, publikowanych zwłaszcza w oficynie Andrea Arrivabeny (s. 422-459: *Lucio Paulo Rosello e la vita religiosa veneziana verso la metà del secolo XVI*).

Późniejszego jeszcze okresu dziejów dotyczy artykuł następny (Paula Vismara Chiappa: *La questione del catechismo nella Lombardia austriaca durante la seconda metà del XVIII secolo*, s. 460-503). Przedstawiona została tu kontrowersja pomiędzy rządem austriackim a episkopatem lombardzkim wokół problemu wydania nowego katechizmu dla szkół i parafii w Lombardii austriackiej. W ramach bowiem walki z jezuickim systemem wychowania rząd zakazał używania powszechnego dotąd we Włoszech katechizmu Roberta Bellarmina. Odrzucił też zatwierdzone przez Stolicę Apostolską kompendium Katechizmu Rzymskiego (trydenckiego), opracowane pod protektoratem ówczesnego arcybiskupa Mediolanu, Pozzobonello. Władzom wiedeńskim chodziło mianowicie o tzw. katechizm cywilny, jako narzędzie kształtowania mentalności i sumień uległych sobie podwładnych.

Gert Melville, jako odpowiedzialny za przygotowanie do druku pierwszego tomu nowej *Series Episcoporum Ecclesiae Occidentalis ab initio usque ad annum 1198*, informuje o tej inicjatywie i przebiegu prac, apelując jednocześnie o współpracę. Nowa edycja ma zastąpić przestarzałą już i nieźródłową *Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae* P.B. Gamsa (Graz 1957). Komunikat ten jest tylko włoską wersją wcześniej ogłoszonego w języku niemieckim: *Bericht zur Anlage und Bearbeitung der Bischofslisten (mit einer Übersicht über die Kirchenprovinzen und ihre Suffragane bis 1198)* Stuttgart 1976.

Kronika podaje sprawozdania z kongresów i sympozjów naukowych:

1. Międzynarodowy kongres na temat: Kult chrześcijański a polityka imperium karolińskiego (Todi 9-12 października 1977).
2. Sympozjum zorganizowane przez *Deputazione di Storia Patria* o Błogosławionym Pawle Burali z Arezzo (Piacenza 28 V 1978).
3. Kongres: Tradycja benedyktyńska na Zachodzie do czasów św. Benedykta z Aniane (Nursja 30 VI - 2 VII 1978) — w ramach przygotowań do 1500-lecia urodzin św. Benedykta z Nursji.

K. Kuźmak

Z DZIAŁALNOŚCI INSTYTUTU W LATACH 1976-1979

1. Punkt Informacyjny w Warszawie.

W okresie od ostatniego sprawozdania opublikowanego w *Informationes* n. 1, prace Instytutu były nadal w dużym stopniu skoncentrowane na rozwinięciu działalności Punktu Informacyjnego w Warszawie. Do zgromadzonych wcześniej około 600 tys. jednostek mikrofilmowych dosłano dalsze 200 tys. jednostek. Z większych grup dołączonych materiałów należy wskazać oprócz serii wymienionych w omówieniu Biblioteki Watykańskiej w niniejszym numerze:

— materiały z Archiwum Nuncjatury w Wiedniu (ASV ANVien., VI g 13) z drugiej połowy XIX w., vol. 377-549 oraz akta nuncjuszy Vannutellego i Galimbertiego — łącznie 38.917 klatek mikrofilmu.

— z Archiwum Nuncjatury Warszawskiej (ASV ANVars. VI g 11) blisko 20 tys. klatek mikrofilmu z 42 woluminów.

— materiały dotyczące beatyfikacji i kanonizacji oraz kultu św. Stanisława Kostki z *Archivum Romanum SI* oraz *Archiwum Kongregacji pro Causis Sanctorum*, razem 9.442 okienka.

— korespondencja rodzinna Henryka Siemiradzkiego (23 X 1843 - 23 VIII 1902), łącznie 2.648 klatek mikrofilmowych.

Całość prac powielania materiału archiwalnego przeznaczonego do Punktu przedstawia się następująco:

w roku 1976	powielono	63.297	jednostek	mikrofilmowych
w roku 1977	»	78.657	»	»
w roku 1978	»	62.792	»	»
w roku 1979	»	4.834	»	»

Przygotowanie mikrofilmów do udostępniania w Warszawie wymagało uzupełnienia ich opisów w kartotekach prowadzonych przez Instytut oraz skopiowania samych kartotek. Poza *repertorium topograficznym*, które zostało prawie w całości powielone i przesłane do Punktu już w momencie jego otwarcia, obecnie znajduje się na miejscu również kartoteka mikrofilmowa, pełniąca m.in. rolę inwentarza mikrofilmów posiadanych w Rzymie i Warszawie oraz wykazu kopii już wcześniej przeka-

zanych do Polski na zamówienia różnych instytucji i badaczy. Dalsze *repertoria* — *chronologiczne i systematyczne*, zostały przesłane do Punktu w formie wybranych, przykładowych fragmentów, ilustrujących przyjęte w Instytucie sposoby rejestracji i opisu. Na przeszkodzie pełnemu skopiowaniu tych dwóch kartotek stoją trudności techniczne wykonania tak rozległej pracy, związane z tym koszta, a także celowość tej akcji na obecnym etapie ich opracowania z uwagi na trudny problem dalszego, równoczesnego uzupełniania o nowe elementy opisu.

Bibliotekę podręczną Punktu wzbogacono o dalsze pozycje literatury specjalistycznej, pomoce archiwalne oraz obce wydawnictwa źródłowe zawierające polonica. Katalog przewodników, inwentarzy archiwalnych i wydawnictw źródłowych znajdujących się w Punkcie ukaże się w jednym z następnych numerów *Informaciones*.

Placówka warszawska oprócz udostępniania zebranych zbiorów pośredniczyła w różnego rodzaju poszukiwaniach archiwalnych i bibliotecznych. Najczęstsze były prośby o sprowadzenie reprodukcji dokumentów archiwalnych, źródłowych wydawnictw zagranicznych i pomoc w nawiązaniu kontaktów ze specjalistycznymi ośrodkami naukowymi na Zachodzie. Z uwagi na trudności ze sprowadzeniem do Polski i późniejszym utrzymaniem w stanie używalności odpowiedniej aparatury, nawet reprodukcje z posiadanych w Punkcie materiałów muszą być dosyłane z Rzymu.

Przez cały czas były prowadzone rozmowy z polskimi władzami państwowymi odnośnie do statusu prawnego i form działalności Punktu. Ze spraw załatwionych pomyślnie należy wymienić przede wszystkim zapewnienie sprowadzonym materiałom charakteru depozytu prawnego Instytutu rzymskiego. Powtarzające się jednak kilkumiesięczne przetrzymywanie uzgodnionych wcześniej przesyłek mikrofilmów postawiło pod znakiem zapytania możliwość kontynuowania rozpoczętej akcji, sensowność włożonych wysiłków i użytych, niemałych przecież środków finansowych. Na podobne trudności napotyka stale próba publikacji niezbędnych informacji o zawartości gromadzonych zbiorów.

Z Punktu w Warszawie, który był czynny przez cały okres, z wyjątkiem miesiąca sierpnia każdego roku, cztery dni w tygo-

dniu (poniedziałki, piątki w godz. 9-13; wtorki i czwartki w godz. 15-19) skorzystało już w 1978 r. ponad 260 osób. Prócz tego dużo spraw załatwionych zostało drogą korespondencji. Dla sprawniejszej obsługi i informacji zaprowadzono niezbędne przy tego rodzaju pracy kartoteki i wykazy.

2. Rejestracja odszukanych poloników.

Duży napływ doraźnych i szczegółowych kwerend wpłynął na zwolnienie tempa systematycznego przeglądania kolejnych serii czy zespołów archiwalnych. Wzrasta natomiast liczba pojedynczych jednostek archiwalnych przejrzanych w celu dania odpowiedzi na zgłaszane zapytania. Odnotowywane są z nich wszystkie polonica, bez względu na to czy dotyczą tematu prowadzonej kwerendy, czy też nie.

W okresie czterech lat objętych obecnym sprawozdaniem przejrzano większe, zwarte grupy archiwaliów w następujących zespołach czy seriach:

— w materiałach Roty Rzymskiej, serie: *Positiones* — 34 woluminy z ciągu liczbowego od vol. 3 do 130; *Processus actorum*, vol. 44,59,98,100. Są to materiały głównie z pierwszej połowy XVII w., ale często strony w sporach przedstawiały dokumenty oryginalne czy ich kopie o wiele wcześniejsze — z XV, a nawet XIV w.

— w *Archivum Arcis* (Zamku Anioła) w całości została przejrzana seria oznaczona numeracją rzymską I-XVIII, dawne *Armaria inferiora*. Seria ta licząca obecnie 6720 jednostek archiwalnych zawiera materiały aż do końca XIX w. W głównej mierze zostały tu zebrane dokumenty dotyczące posiadłości i przywilejów Stolicy Apostolskiej oraz administracji Państwa Kościelnego; w części średniowiecznej — listy od panujących.

— w *Archivum Romanum SI* — całość materiałów za lata 1925-1946.

— w archiwach Sekretariatu Stanu *Rubricelle* 1896, 1898, 1902.

Drugą równoległą kontynuowaną akcją było przeglądanie edycji źródłowych, zwłaszcza dawniejszych i niepolskich, w celu zarejestrowania opublikowanych w nich dokumentów łączących się z naszymi dziejami. Z dużych serii kwerendą objęto:

- *Repertorium Germanicum* t. 2-4
- *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale* t. 3 cz. 1-2
- *Nonciatures de Russie d'après les documents authentiques*, vol. 1-5, wydane przez M.J. Rouet de Journel.

Z wydawnictw ośrodka bazylińskiego w Rzymie:

- *Acta S. Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjæ spectantia*, vol. 1-5
- *Litterae S. Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjæ spectantes*, vol. 1-7
- *Audientiae Sanctissimi de rebus Ucrainae et Bielarusjæ*, vol. 1-2.
- *Congregationes particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjæ spectantes*, vol. 1-2.

Zebraniem tych informacji o dokumentach drukowanych zajął się przede wszystkim zespół osób współpracujących z Instytutem w Punkcie Informacyjnym w Warszawie. Na kartach repertorium chronologicznego przygotowano dotychczas blisko 3.000 opisów.

Sporadycznie i w niewielkim zakresie, prowadzono poszukiwania w zbiorach poza watykańskich (*Biblioteca del Museo Correr* i *Biblioteca Nazionale Marciana* w Wenecji, *Archivio di Stato di Roma*, *Archivio Storico del Vicariato di Roma* oraz w kilku generalnych archiwach zgromadzeń zakonnych).

3. Gromadzenie materiałów

Główną formą gromadzenia w Instytucie odszukanej i zarejestrowanej dokumentacji jest mikrofilm, a w mniejszym zakresie fotokopie czy fotografie. Ilość klitek mikrofilmowych wykonanych w okresie sprawozdawczym z nowo odszukanych archiwaliów przedstawia się następująco:

w roku 1976	wykonano	9.014	klitek	mikrofilmu
» 1977	»	6.832	»	»
» 1978	»	3.590	»	»
» 1979	»	2.133	»	»

Zbiory Instytutu zwiększyły się także o spore grupy materiałów o charakterze archiwalnym, głównie korespondencji, po zmarłym Kazimierzu Papée, byłym ambasadorze polskim przy Stolicy Apostolskiej; po Leonie Siemiradzkim — korespondencja rodzinna, w tym korespondencja jego ojca Henryka, wybitnego malarza, osiadłego w Rzymie; po Romanie Szenwicu, adwokacie Roty Rzymskiej.

4. Opracowanie dokumentacji archiwalnej

Zasadniczą formą opracowywania odszukanych i zarejestrowanych archiwaliów jest w Instytucie opisanie ich w głównych kartotekach, a mianowicie: *repertorium chronologicznym, topograficznym oraz mikrofilmowym*. Wszystkie materiały zmikrofilmowane zostały wprowadzone do kartoteki topograficznej i mikrofilmowej. Zrejestrowano w celu wprowadzenia do repertorium chronologicznego wspomnianą wyżej dokumentację z *Archivum Roty Rzymskiej* oraz *Archivum Romanum SI*.

Do druku przygotowano tom regestów *Documenti liturgici relativi alla Polonia dal 1588 al 1632 dell'Archivio della Congregazione dei Riti* (W. Gramatowski) oraz obszerne opracowanie na podstawie źródeł watykańskich procedury zbierania informacji przez Kurię rzymską przed nadaniem wyższych godności kościelnych (H. Fokciński). W przygotowaniu do druku znajduje się tom regestów dokumentów polskich z *Archivum Watykańskiego serii Segreteria dei Brevi* z drugiej połowy XVI w. Sporządzono już wszystkie regesty, skolacjonowano poszczególne elementy z podstawą wydawniczą w *Archivum Watykańskim* i przystąpiono do kolejnego, pracochłonnego etapu ustalania nazw osobowych i topograficznych oraz wydań. W przygotowaniu znajduje się również omówienie i zestaw tekstów źródłowych do działalności kardynała St. Hozjusza na konsystorzach papieskich w latach 1569-1579.

Prócz tego pracownicy Instytutu współpracowali w mniejszym lub większym stopniu w przygotowaniu do druku i publikacji źródeł lub opracowań o charakterze źródłowym:

— S.M. Anatolia SMI: *Działalność Zgromadzenia Sióstr Maryi Niepokalanej w latach 1854-1939*. Rzym-Wrocław 1976.

— *Les accords de Vienne et de Rome entre le Saint Siège et la Russie 1880-1882. Les documents authentiques*, par S. Olszawska-Skowrońska. Roma 1977.

— M.A. Truszkowska: *Wybór pism t.1 Listy do sióstr*. Rzym 1977.

5. Informacja i pośrednictwo naukowe

W pracach Instytutu, już od lat, informacja i pośrednictwo naukowe oraz udostępnianie zbiorów angażują cały personel Instytutu w coraz większym stopniu.

Znaczna specyfika archiwaliów watykańskich, przy braku odpowiednich opracowań ewidencyjno-informacyjnych w języku polskim (często brak ich w ogóle), wymaga ze strony pracowników Instytutu dodatkowego wprowadzenia osób chcących z nich korzystać, a przyjeżdżających do Rzymu zazwyczaj na bardzo krótko. Obsługa osób nie znających języka polskiego, a często i naszej historii, przynosi dalsze trudności i wymaga poświęcenia sporo czasu. Wybór Polaka na papieża niepomrotnie zwiększył zainteresowanie zagranicą polską problematyką. W pierwszym okresie były to najczęściej pytania na temat osoby i twórczości nowego papieża, dalej problemów polskiego katolicyzmu, jego przeszłości i dnia dzisiejszego. Oprócz ogólnej konsultacji służyło pomocą w znalezieniu i selekcji odpowiednich materiałów dla społecznych środków przekazywania myśli, w tłumaczeniach tekstów, korekcie prac naukowych, itp.

Najliczniejszą grupą osób korzystających ze zbiorów Instytutu są studenci polscy różnych uczelni rzymskich i włoskich interesujący się różnymi dziedzinami nauk kościelnych, niekoniecznie tylko historią. Dla nich możliwość utrzymania kontaktu z naukowym dorobkiem polskim jest wielkim ułatwieniem w studiach i egzaminach, jednocześnie tą drogą międzynarodowe środowisko uczelni rzymskich ma możliwość zapoznania się z polską myślą teologiczną, filozoficzną, polskimi metodami duszpasterstwa i organizacji życia kościelnego i religijnego. Należy przy tym podkreślić, że tematyka prac z zakresu polskich zagadnień już wcześniej mile widziana na wielu uczelniach i kie-

runkach, obecnie jest jeszcze częściej zalecana jako temat prac licencjackich czy doktorskich.

Ze zbiorów Instytutu oraz różnego rodzaju informacji korzystało miesięcznie około 70 osób. Ostatnie dwa lata przyniosły dalsze zwiększenie wizyt. Wiele osób i instytucji zwraca się w różnych sprawach listownie. Do Księgi korespondencji wpisano w poszczególnych latach: rok 1976 — 446 listów; w 1977 — 589; w 1978 — 635; w 1979 — 901.

Od innej strony działalność Instytutu na tym polu ilustrują realizowane zamówienia na różnego typu reprodukcje fotograficzne:

rok	mikrofilmy	kserokopie	Innego rodzaju reprodukcje	Wysyłki polecone
1976	8.619	10.004	398	50
1977	6.459	12.027	220	105
1978	2.638	11.500	390	143
1979	1.436	15.630	1.124	148

Zmniejszającą się liczbę zamawianych mikrofilmów należy przypisać otwarciu Punktu Informacyjnego w Warszawie, do którego przesłano już znaczną część zbiorów. Wzrastają natomiast zamówienia na różnego rodzaju reprodukcje i to raczej pojedynczych dokumentów względnie małych grup. Stąd rośnie stale ilość przesyłek poleconych.

6. Biblioteka

Zbiory biblioteczne Instytutu liczą około 32 tys. druków zwartych i wydawnictw ciągłych oraz ponad 250 tytułów czasopism. Zasób dubletów i druków zbędnych obejmował blisko 20 tys. woluminów i zeszytów. Przeciętnie każdego roku zbiory biblioteczne powiększają się o 1.400 pozycji nie licząc numerów bieżących czasopism. Z większych zbiorów, jakie napłynęły w ostatnich latach, należy wymienić książki darowane po śmierci

Leona Siemiradzkiego i Kazimierza Papée. Nadto znaczniejsze ilościowo dary przekazali: ojcowie bazylianie, siostry felicjanki, K. Lanckorońska, ks. infułat Fr. Mączyński, St. Morawski, A. Szenwic, W. Zahorski.

W ostatnich dwu latach, z uwagi na szczególnie wzrost zainteresowania polskimi czasopismami religijnymi, położono szczególny nacisk na uzupełnienie brakujących tytułów oraz numerów, zwłaszcza przedwojennych i do lat sześćdziesiątych. W Instytucie bowiem systematyczne gromadzenie rozpoczęto dopiero od 1963 r. kiedy założyciel, O. Reczek uzyskał większy lokal przy via Mecenate.

Prace biblioteczne zmierzały w trzech kierunkach: ewidencji bieżących wpływów, wymiany dubletów oraz katalogowania alfabetycznego. Na bieżąco prowadzono więc kartoteki i księgi akcesji oraz dokumentację związaną z prowadzeniem wymiany. W zakresie katalogowania główny nacisk położono — podobnie jak w latach ubiegłych — na opracowanie nowych nabytków oraz druków opisanych wcześniej systemem skrótowym. Przez inwentarz — wspólny dla druków i wydawnictw ciągłych, przeprowadzono w okresie sprawozdawczym 6.467 woluminów. Uzupełniono także katalog czasopism przygotowywany jednocześnie do powielenia dla kilku polskich ośrodków zainteresowanych posiadaniem go u siebie. W ramach wymiany dubletów wysyłano do kraju przeciętnie około 2.000 pozycji rocznie.

7. Wydawnictwo i publikacje własne pracowników Instytutu

Oprócz współpracy przy wspomnianych wyżej publikacjach źródłowych lub o charakterze źródłowym, Instytut przyjął do opracowania redakcyjnego i druku osiem pozycji, z których dwie ukazały się w seriach wydawniczych Instytutu. Są to: F.W. Bednarski OP: *Wychowanie młodzieży dorastającej*. Rzym 1976 oraz F. Paluszkiewicz SI: *Wy im jeść dajcie*. Rzym 1978.

Spośród publikacji pracowników Instytutu należy wymienić przede wszystkim pierwszy numer biuletynu *Informationes* Rzym-Warszawa 1976 (druk ukończono w 1978 r.) W czasopismach polskich i zagranicznych ukazało się ponadto kilka dalszych artykułów, komunikatów czy recenzji. Do ważniejszych

należą: H. Fokciński SI: *Pontificio Istituto di Studi Ecclesiastici*. *Studia Źródłoznawcze* 20:1976 s. 284-286; tenże: *Blaise Pascal. Dylemat wiary i nauki*. *Przegląd Powszechny* 1978 n. 3-4 s. 8-12; W. Gramatowski SI: *Esperienze nella ricerca dei fonti archivistici ecclesiastici della Chiesa polacca dopo le dispersioni causate dagli eventi bellici*. *Archiva Ecclesiae* 12-17:1976 s. 197-208; tenże rec. *Dizionario degli Istituti di Perfezione*. *Prawo Kanoniczne* 21:1978 s. 247-249; tenże: *Papieski Instytut Studiów Kościelnych*. *Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne* 37:1978 s. 319-321; tenże: *Una rivista per gli archivi ecclesiastici in Polonia*. *Archiva Ecclesiae* 18-21: 1979 s. 249-259; T. Zdziech, rec. L. Pásztor: *Guida delle fonti per la storia dell'America Latina negli archivi della Santa Sede e negli archivi ecclesiastici d'Italia*. *Studia Źródłoznawcze* 21:1976 s. 168-170.

Do druku złożono kilka dalszych prac, w tym dwa większe opracowania w czasopismach naukowych włoskich: *Le relazioni concistoriali nel cinquecento* w *Archivum Historiae Pontificiae* oraz *Conferimento dei benefici ecclesiastici maggiori nella Curia Romana prima della fine del concilio di Trento* w *Rivista di storia della Chiesa in Italia*.

W. Gramatowski przejął praktycznie redakcję polskich haseł w *Dizionario degli Istituti di Perfezione*, ukazującym się w Rzymie od 1974 r. Z tego tytułu przeprowadził szereg uzupełniających kwerend, przeredagował część wcześniej przygotowanych haseł i opracował kilkanaście nowych.

8. Odczyty i inne formy działalności

Akcja odczytowa była nadal kontynuowana, jakkolwiek w mniejszym wymiarze, aniżeli w latach wcześniejszych. W okresie ostatnich czterech lat miały miejsce następujące odczyty i konferencje:

- ks. arcybp A. Kozłowiecki: *Czego Kościół w Afryce spodziewa się od Europy* (26 V 1976).
- O. dr Damian Synowiec OFMConv. z okazji 750-lecia śmierci św. Franciszka wygłosił odczyt: *Człowiek w ujęciu św. Franciszka z Asyżu* (17 XI 1976).

- ks. dr Witold Broniewski: *Człowiek czyli gwałtowność poszukiwania sensu* (12 I 1977).
- ks. kardynał K. Wojtyła, ks. biskup J. Stroba i ks. biskup P. Bednarczyk przedstawili problematykę kończącego się V Synodu Biskupów (27 X 1977).
- ks. dr J. Chmiel: *Una panoramica della teologia polacca* (23 V 1979).
- inż. J. Morkowski wygłosił prelekcję z przeżroczami o zbiorach i działalności Muzeum Polskiego w Raperswili (19 VII 1979).

O. Gramatowski jako sekretarz *Associazione Archivistica Ecclesiastica* brał czynny udział w pracach tegoż stowarzyszenia, a zwłaszcza w zorganizowaniu zjazdów: XI — *Condizione e problemi degli archivi parrocchiali*, Rzym 3-6 listopad 1976 r. oraz XII — *Le visite pastorali. Problemi archivistici e problemi storici*, Neapol 3-6 październik 1978 r. Dał także znaczny wkład pracy przy powstaniu i redagowaniu biuletynu tegoż stowarzyszenia — *Notiziario* oraz kolejnych numerów rocznika — *Archiva Ecclesiae. Bollettino dell'Associazione Archivistica Ecclesiastica*. Instytut był przez parę lat siedzibą *Associazione*. Podobnie z różnorodnej pomocy oraz lokalu korzystał O. Przydatek w organizowanej od Roku Świętego opiece nad pielgrzymami.

Nadal Instytut służył materiałami i informacjami dla dwu międzynarodowych bibliografii — *Archivum Historiae Pontificiae* i *Bibliographia de Historia Societatis Iesu*. Bliższą współpracę nawiązano z szeregiem dalszych instytucji na terenie Rzymu i Włoch m.in. z Instytutem Studiów Wschodnich uniwersytetu państwowego w Rzymie, *Centro Studi Europa Orientale*, redakcjami wspomnianego *Dizionario degli Istituti di Perfezione*, *Archivum Historiae Pontificiae*.

Instytut był reprezentowany na ośmiu zjazdach międzynarodowych, w czasie których pracownicy wygłosili sześć referatów, bądź komunikatów. W czasie pobytu w kraju wzięli aktywny udział w kilku sympozjach naukowych. Niezależnie od tego wygłosili dziewięć odczytów na temat zbiorów i działalności Instytutu w Rzymie oraz Punktu Informacyjnego w Warszawie.

H.F.

R I A S S U N T O

H. Fokciński - T. Zdziech: *Biblioteca Apostolica Vaticana. Cenni storici, collezioni e fondi, ricerche condotte dal personale dell'Istituto.*

L'elaborazione comprende un breve cenno storico della raccolta vaticana, la storia del suo sviluppo nonché lo stato attuale di essa nell'ambito dei manoscritti, delle stampe e delle collezioni speciali con particolare riguardo ai documenti polacchi. Inoltre è stato presentato il materiale raccolto dall'Istituto nella forma di microfilm, o soltanto registrato. Le ricerche sono state condotte nella serie di: *Barberiniani latini, Borgiani latini, Chigi, Vaticani latini, Capponiani, Palatini latini, Reginenses latini e Urbinates latini*. I risultati delle ricerche sono stati preceduti da una breve caratteristica delle collezioni rivedute, da informazioni sulle precedenti ricerche degli studiosi polacchi e stranieri nonché degli inventari, dei cataloghi o dei repertori già esistenti. Nei lavori svolti finora nell'Istituto si è fatta una particolare attenzione sui materiali d'archivio che si trovano in varie collezioni e serie della *Biblioteca*.

A. Karłowska-Kamzowa: *San Stanislao o san Maurelio? Il problema d'identificazione del dipinto sulla parete della basilica inferiore di s. Francesco in Assisi.*

Sulla parete nord della basilica inferiore di s. Francesco in Assisi si trova un dipinto in cui due logge rappresentano delle scene riconosciute come episodi della vita di s. Stanislao, vescovo di Cracovia. L'autrice però mette in dubbio questa identificazione. Secondo lei l'assenza della figura del re, presenza del quadro che raffigura un gruppo di persone che sta in chiesa dinanzi alla salma del martire e che indica le sue membra divise, ed altri particolari pittorici, come anche la mancanza di culto a s. Stanislao in Italia nel periodo in cui fu dipinto l'af-

fresco, confermano che non c'è legame tra il dipinto e la leggenda di s. Stanislao. L'iscrizione e la lettera iniziale del *Mesale* di Milano che attualmente si trova nel *BAV Pal. lat. 506*, fanno invece pensare che il vescovo rappresentato in Assisi sia s. Maurelio, vescovo di Ferrara anche lui morto da martire.

G. Platania: *Istruzioni della corte polacca in relazione al conclave dopo la morte di papa Clemente XIV (1774)*.

L'autore pubblica due istruzioni sinora sconosciute della corte polacca, una diretta al ministro plenipotenziario, marchese Tommaso Antici, ed un'altra, comune, indirizzata sia a lui che al cardinale protettore della Polonia, Francesco Albani. Esse non soltanto rispecchiano i rapporti polacchi con la Santa Sede ma sono altresì un documento significativo sia della situazione interna della Polonia sia della sua posizione internazionale. Ambedue le istruzioni riguardano gli stessi temi benché la seconda sia più estesa e più particolareggiata. Non mancano tuttavia dei punti menzionati soltanto in una di esse ed anche alcune differenze nelle formule e persino nelle stesse direttive.

H. Fokciński: *Partecipazione del cardinale protettore nel conferire benefici ecclesiastici maggiori nella Curia romana nel sec. XVI. Alcune osservazioni in margine del libro H.D. Wojtyška: Papato-Polonia 1548-1563*.

Le osservazioni presentate riguardano soltanto la procedura per condurre il così detto processo informativo e per riferire nel concistoro papale i suoi risultati. Queste procedure venivano svolte prima del conferimento definitivo delle dignità concistoriali e nel periodo qui esaminato appartenevano alla competenza dei cardinali protettori delle singole nazioni. L'autore, in base alle sue ricerche, condotte presso l'*Archivio Vaticano* precisa, completa e qualche volta rettifica le opinioni pronunciate su questo tema nel lavoro di H. Wojtyška.

H. Łukasiewicz-Bianciardi: *Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell'Arte in Roma.*

La raccolta d'informazioni mette al corrente il lettore polacco con l'origine dell'*Unione*, con i suoi scopi ed i suoi fini conseguiti; essa comprende 20 istituti nazionali stranieri e 5 italiani. Ai lavori attualmente portati avanti partecipano le istituzioni polacche per gli studi per esempio nella preparazione del *Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi*. Nel *Catalogo dei periodici esistenti nelle biblioteche di Roma* pubblicato in Roma nel 1975, figurano anche le riviste della *Biblioteca e del Centro di Studi dell'Accademia Polacca delle Scienze* in Roma, e nella prossima reedizione figureranno anche i periodici del *Pontificio Istituto di Studi Ecclesiastici* in Roma. Numerose informazioni sulle pubblicazioni polacche di fonti vaticane si trovano nella *Bibliografia dell'Archivio Vaticano*, pubblicata negli anni 1962-1966, grazie alla collaborazione dell'*Unione*.

Centenario dell'École Française de Rome.

Concorde con il preannunzio della redazione, il presente numero riporta le informazioni sull'attività di altri istituti di studi che operano in Roma nel campo della ricerca sulla storia della Chiesa in base ai numerosi documenti dell'*Archivio Vaticano*. Nel presentare il centro francese sono state accentuate principalmente le pubblicazioni di fonti editi a tutt'oggi che riguardano, talvolta, anche la Polonia nei suoi confini storici.

Recensioni e relazioni.

PUBLIKACJE

Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych
w Rzymie

00186 Roma - Piazza B. Cairoli, 117

Seria - STUDIA ECCLESIASTICA

1. Majkowski Józef SI: *Święty Stanisław Kostka. Studium z dziedziny hagiografii psychologicznej*. Rzym 1965 s. 28+321+59 tbl.
2. *Dissertationes: Szafraniec Sykstus OSP: Konwent paulinów jasnogórskich 1382-1864*. Rzym 1966 s. 16+146+8 tbl. — Chedid Giovanni: *L'origine delle Costituzioni dell'Ordine Libanese Maronita*. Roma 1966 s. 8+98+10 tbl. — Tumpić Mihael: *Pavlini Varazdinci*. Rzym 1966 s. 4+31.
3. Wojtyska Henry Damien CP: *Cardinal Hosius Legate to the Council of Trent*. Rome 1967 s. 31+411+10 tbl.
4. Wysocki Jan ks.: *Józef Ignacy Rybiński, biskup wrocławski 1777-1806. Zarys biograficzny na tle rządów diecezją*. Rzym 1967 s. 20+418+13 tbl.
5. *Acta Capitulum Ordinis Praedicatorum Provinciae Poloniae. Vol. I (1225-1600)*. Romanus Fabianus Madura OP edidit. Roma 1972 s. 48+794+14 tbl.
6. Majkowski Joseph SI: *Saint Stanislaus Kostka. A Psychological Hagiography*. Rome 1972 s. 32+306+59 tbl.
7. Kasperkiewicz Karolina Maria SłNSJ: *Sługa Boży Józef Sebastian Pelczar biskup przemyski*. Rzym 1972 s. 31+412+8 tbl.
8. Przydatek Casimiro SI: *L'annuncio del Vangelo nello spirito del dialogo*. Roma 1971 s. 35+84.
9. Karpiński Richard: *Exousia à la base de l'enseignement de Jésus et de la mission apostolique selon S. Matthieu*. Rome 1968 s. 17+126.
10. Chmiel Jerzy: *Lumière et Charité d'après la Première Épître de Saint Jean*. Rome 1971 s. 48+267.
11. Chmiel Paweł SI: *Śladami Chrystusa. Ćwiczenia Duchowne św. Ignacego Loyoli*. Rzym 1969 s. 28+456.
12. Petrowicz Gregorio: *La Chiesa Armena in Polonia. Parte prima: 1350-1624*. Roma 1971 s. 22+221+18 tbl.
13. Bednarski Felice Adalberto OP: *La deduzione delle norme morali generali dalla legge naturale*. Roma 1969 s. 62.
14. *Studia i Materiały*. Rzym 1972 s. 317.

15. Hermanowicz Ryszard ks.: *Chrześcijański ruch zawodowy w Polsce 1918-1939*. Rzym 1973 s. 24+239.
16. Kuźmak Krystyna: *Bractwa Matki Boskiej Wspomożycielki Chrześcijan na ziemiach polskich w XVIII stuleciu. Studium z dziejów kultu maryjnego i wspólnot chrześcijańskich w dawnej Polsce*. Rzym 1973 s. 42+249+12 tbl.

Seria - ŻYCIE I WIARA

1. Mirewicz Jerzy SI: *Mity współczesne*. Rzym 1968 s. 279.
2. Siwek Paweł SI: *W pogoni za nieskończonością*. Rzym 1972 s. 294.
3. Paluszkiwicz Felicjan SI: *Wy im jeść dajcie*. Rzym 1978 s. 124.

PUBLIKACJE

KS. KARD. STEFANA WYSZYŃSKIEGO
PRYMASA POLSKI

1. *Miłość na codzień*. Rzym 1971 cz. I s. 301; cz. II s. 280.
2. *Z gniazda orląt*. Rzym 1972 s. 183.
3. *W sercu stolicy*. Rzym 1972 s. 194.
4. *Kromka chleba*. Rzym 1973 s. 79.
5. *Un tozzo di pane*. Pensieri scelti dalle pubblicazioni e dai discorsi. Roma 1974 s. 159.

V A R I A

1. *Pomocnicy Matki Kościoła*. Materiały z prac Komisji Maryjnej Episkopatu Polski. Rzym 1974 s. 159.
2. Siedliska Maria Franciszka: *Wybór listów*. Rzym 1975 s. 29+351.
3. *Pięćdziesiąt lat prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej Towarzystwa Jezusowego*. Rzym 1976 s. 310.
4. Bednarski Wojciech F. OP: *Wychowanie młodzieży dorastającej*. Rzym 1976 s. 292.
5. *Informationes*. Biuletyn Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych. Rzym-Warszawa 1:1976 s. 98.
6. Truskowska Maria A.: *Wybór pism*. T.1: *Listy do sióstr*. Rzym 1977 s. 24+295.
7. Truskowska Maria A.: *Wybór pism*. T.2/1: *Listy do o. Honorata*. Rzym 1980 s. 334.
8. Honorat Koźmiński: *Listy okólne do Sióstr Felicjanek*. Rzym 1980 s. XX+208.

